НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА им. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 79 (17408)

2007 чылдың июль 10, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 17.30. Садар өртээ 4 рубль.

«Улуг Саян дээрбээ-2007»

АШТЫРЗА-ДААА, ШАННАЛДАРЛЫГ БОЛГАН

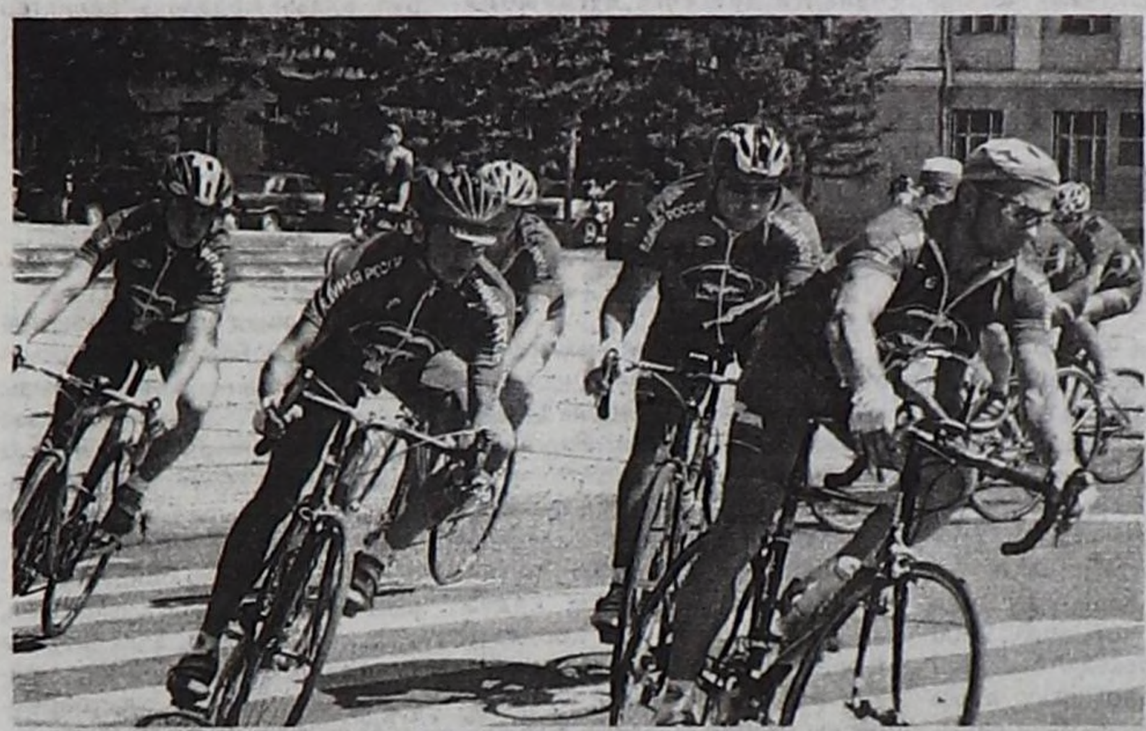

«Чаңгыс демниг Россия» бүгү-россия партиязының Красноярскиниң девискээр салбырының болгаш Красноярск крайның Администрациязының Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң Красноярск крайның каттыжылгазынга тураскааткан «Чаңгыс демниг Россияга бүзүрел-биле» деп аттыг «Улуг Саян дээрбээ» регионнар аразының чадаг-терге марафону болгаш Красноярск крайның чадаг-тергеге ажык чемпионады, бирги чер дээш маргылдаазы июнь 28-те эгелээн болгаш июль 18-ке чедир уламчылаар.

Июль 18-те Красноярскиден 28 спортчу Красноярск-Дивногорск-Балахта-Новоселово-Абакан-Шушенское-Ермаковское-Кызыл-Чадаана-Ак-Довурак-Абаза-Аскиз-Абакан-Красноярск маршрутту эртери-биле үнүпкен. Олар Тыва Республиканың найысылалы Кызылга июль 8-те кире маңнадып келгеннер. Чадаг-терге марафонунуң киржикчилери – спортчуларга тураскааткан «Найырал» аттыг спортчу чарыш байырлалы Кызыл хоорайның төвүнде «Арат шөлүнге» июль 8-те, дүүш үезинде болуп эрткен. Маргылдаага хоорайның 3 харлыг чадаг-тергежилериннен эгелээш 68 харлыг спортчузунга чедир идепкейлиг киришкен.

Байырлалдың ажыдыышкынынга Красноярск крайдан Күрүне Думазының депутады, ук марафоннуң деткикчизи, дагдыныкчызы Вера Оськина, Тыванын «ЧДР» партиязының девискээр салбырының политчөвүлелиниң секретары Николай Дубровский, Кызыл хоорайның мэриниң бирги оралакчызы Владимир Сериков болгаш өскелер-даа кадык чуртталганы суртаалдавышаан, аныяк өскенге, ылаңгыя бичии оолдарга үлегер-чижээн көргүзүп, адааргалдың одун кыпсып чорууру дээш спортчуларга байыр чедиргеш, кижи бүрүзүнге маргылдаага чедиишкиннерни күзээн.

Аныяктар мурнундан Александр Челиков сөс алгаш, спорт – кадыкшылдың үндезини дээрзин онзалап айыткаш, 2014 чылда кышкы Олимпий оюннарын эрттирери-биле Россияның хоорайы Сочини шилип алганы кончуг экидир деп чугаалааш, ооң-биле чергелештир массалыг спорт хөгжүлде ап эгелээнинге өөрүп турарын, спортчуларның дузазы-биле кадык амыдыралды суртаалдаар ажылга чүү-даа кылырынга аныяктар белен бис деп медеглээн.

Дараазында «Арат шөлүнге» чадаг-терге марафонунуң киржикчилериниң көргүзүг чарыжыбиле маргылдаа эгелээн. Олар 10 дескинигни кезек үеде дендии дүрген кылганын чон магадап көрген. Аңаа 1-2-3-кү черлерни шуптузу спорт мастеринге кандидаттар Александр Пленник, Евгений Шуманский (кайызы-даа Петропавловск хоорайдан), Евгений Димитров (Новосибирск) чаалап алган.

Улуг спортчу акыларының соондан 3-5 хар аразында спортчулар 20 метр хемчээлге чарышкан. Аңаа 1-ги черни Чыпсынак Санчай, 2-гизин Кенден Айыжы-Маадыр, 3-күзүн Өлчей Саяты ээлээн.

Чедиден он хар чедир оолдарның аразынга 1-2-3-кү черлерни Монгуш Сайдаш, Трояков Саша, Бегзи Артыш ээлээн. 10-13 харлыг оолдар аразынга шаңналдыг черлерни Болат Чиңгис, Хертек Алекат, Куулар Меңги алган.

13 хардан улуг назылыг чадаг-тергежилерни шуптузун ниити чарыштырган. Аңаа 1-ги черни Александр Немкин, 2-ги черни Айдар Балчинмай алган. Үшкү черге журналист Александр Земляной биле Мерген Монгуш деңге финишче киргеш төлептиг болган. 4-күзүн Денис Окунев, 5-кизин 68 харлыг Владимир Долгополов чаалап алган.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбырының төлээлери шаңналдыг черже кирген болгаш кирбээн-даа чарыш киржикчилерин шуптузун өртектиг белектер-биле шаңнап, киржикчилерниң сеткил-сагыжын өөрткен.

Каң-оол САТ.

Владимир Савиныхтың тырттырган чуруктары.

ХҮННҮҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ:

ЧЫРЫТКЫЛЫГ КҮЗЕЛ

Июль 6-да республиканың Улусчу чогаадылга бажыңынга кежээкиниң алды шакта Чырыткылыг 14-кү Далай-Лама Тензин Гятсо башкының төрүттүнген хүнүнде ооң алдар-кадыы дээш, бүдүрүп чоруур буянныг үүлехерээ чырык чер кырынга бодарап, боттанып турар болзун дээш улуг мөргүл номчулгазынга хөй чон чыылган. Улуг номналга Богда бурганның мөгейикчилери чыглып, Далай-Лама башкының намдарын сактып, делегейниң чоннарының аразынга амыр тайбың, хосталга дээш кызымаккай күш-ажылын катап-катап сактып, Нобель шаңналының эдилекчизи буянныг башкывыс Россияга, Тывага ам база катап кээрин, бистиң чер-чуртувус улам чечектелзин дээш чаагай номналын кылып бээрин күзеп, тейлээн.

Чырык бодалдарга бүргеткен мөгейикчилерниң күзели боттаныр-ла болзун ам! Ом-ма-ни падме-хум!

ФЕРМЕРЛЕР НЕМЕЖИР

Тыванын көдээ ажыл-агый техникумунуң фермер ажылагыйының бөлүүн бо чайын 25 кижи дооскан. Аңаа тураскааткан байырлыг кежээге доозукчуларга дипломнарны тывыскан. Бөлүктүн удуртукчу башкызы Светлана Сарыгларовна Хапылак үш чыл дургузунда сургуулдары-биле өөренип, чурттап эрткен ажыл-амыдыралының отчедун чыылган ада-иелерге, техникумнуң башкыларынга допчузу-биле илеткээн. Тыванын бүгү кожууннарындан чыглып келген сургуулдар арга-дуржулгазы байлак башкызының ачызында эп-найыралдыг коллектив бооп быжыгып, хөй-хөй спортчу болгаш уран чүүлчү чедиишкиннерни чедип алган болгаш байырлыг кежээде хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаткан. Бөлүктүн ийи доозукчузу шылгалдаларны чүгле беш демдектерге дужаап, үш чыл дургузунда тергиин өөредилгелиг болуп келгениниң түннелинде кызыл дипломнуг дооскан.

Келир үениң фермер ажылагыйының ажылдакчылары доозукчу кежээзинде башкыларынга, кижизидикчи башкыларынга тураскаал кылдыр суйбелектерни сөңнээн болгаш ырышоорлуг, танцы-самныг хөглээн.

Башкылар, ада-иелер доозукчуларынга ажыл-агыйжы чедиишкиннерни күзеп, өөредилгезин уламчылап, дээди эртемни чедип ап, төрээн Тывазынга ажыктыг хөй чүүлдерни олар кылыр дээрзинге бүзүрелин илереткен.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Президентизиниң, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чамдык актыларын күш чок болган деп санаар дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫЫ

1. Тыва Республиканың Президентизиниң, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чамдык актыларын капсырылгада даңзы езугаар күш чок болган деп санаар.

2.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол.

Кызыл хоорай
2007 чылдың июнь 20 №108.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың июнь 20-де № 108 Чарлыынга капсырылга

Тыва Республиканың Президентизиниң, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының күш чок болган актыларының ДАҢЗЫЗЫ

1.Тыва Республиканың Президентизиниң «Тыва Республикада чайгаар тургустунган монополияларны күрүнеден таарыштырарының талазы-биле чамдык хемчеглер дугайында» 1995 чылдың август 2-де №293 Чарлыы.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң «Тыва Республиканың Президентизиниң чанында күрүне албанының айтырыгларының талазы-биле Чөвүлел дугайында» 1997 чылдың август 11-де №60 Чарлыының 1,2,3 пунктулары.

3. Тыва Республиканың Президентизиниң «Тыва Республиканың күрүнеиниң национал политиказының Концепциязын бадылаар дугайында» 1998 чылдың апрель 22-де №217 Чарлыы.

4. Тыва Республиканың Президентизиниң «Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязының тургузуун сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглер дугайында» 2001 чылдың февраль 15-те №865 Чарлыы.

5. Тыва Республиканың Президентизиниң «Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының оралакчызының албан-дужаалының болгаш ооң секретариадының дугайында» 2001 чылдың март 2-де №871 Чарлыы.

6.Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Күрүне-эрге-хоойлу эргелелиниң дугайында Дүрүмнү болгаш ооң тургузуун бадылаар дугайында» 2005 чылдың январь 24-те № 113 Чарлыы.

7. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Аппарадының тургузуунуң дугайында» 2005 чылдың февраль 14 № 127 Чарлыы.

8. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Россия Федерациязының соңгукчуларын, референдум киржикчилерин бүрүткээриниң (учетка алырының) Күрүне системазының дугайында Дүрүмнү боттандырарының талазы-биле хемчеглер дугайында» 2006 чылдың январь 28-те №6-РП айтыышкыны.

Уксаалыг шээр малдың IV делгелгези

А.АМИРХАНОВ: «Тыва хойга тураскаал тургузар ужурлуг...»

Эрткен неделяда Эрзин кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги **С.М.Шыырапай**-биле ужуражып чугаалаштым. Эрзин кожуун мал өстүреринин талазы-биле бистиң республикада 4-5 дугаар черни ээлеп турар. Тыванын база бир солун, ховар малы – тевени Кызыл кожууннуң Баян-Кол суурда болгаш бо кожуунда тудуп турарын билир-ле болгай бис. Ынчангаш Сергей Михайлович-биле бистиң аравыста чугаа колдуунда мал ажылының талазы-биле болган.

—Чугаавыстың эгезинде Эрзин кожуунга эрткен кыштаглаашкынның талазы-биле болгаш мал бажының сан-түңүнүң өзүлдезиниң дугайында чугаалап бээр силер бе, Сергей Михайлович?

—2006-2007 чылдың кыштаглаашкынынче Эрзин кожуун 60 ажыг муң шээр, 7 муң ажыг бода мал, 2 муң ажыг чылгы болгаш 50 ажыг тевелиг кирген. Эрткен чылын кышка удур 2005 тонна сиген белеткеттинген турган. Кыш чылыг, чымчак, мал чеми четчир болганы-биле мал кыштаглаашкынының байдалы чүгээр чогумчалыг эрткен. Кожуунга ниитизи-биле 36 муң төрүүр хой турган, бо хүннерде ниити мал-маганның 100 башка онааштыр төлүн алыр чүве болза, мындыг: 80 анай-хураган, 56 бызаа, 70 кулун. Төрүүр теве бүрүзүнден бодаганны алган.

Бо хүннерде 8800 ажыг бода мал, 88700 ажыг хой, өшкү, 2400 ажыг чылгы, 55 тевелиг бис. Республикага хамаарыштыр алыр болза, шээр малдың баш саны-биле 5 дугаар черде, бода мал талазы-биле 4 дугаар черде туруп турар.

—Малчыннар чайын малмаганын семиртип алыр сорулга-биле, сериин, терең оттуг тайгаларже чайлаглай бээр болгай. Бо ажыл кандыг чоруттунуп турарыл?

—Чыл санында сумулар аайы-биле чайлаглаар черлери аңгы-аңгы. Малдың деңзигүүрүн көрүп тургаш ажыл-агыйлар көжер. Бай-Даг сумузу – Сөөлчер, Тарлашкын, Кара-Хөлче, Мөрен малчыннары – Чинчилигже, Нарын чону – Адыр-Булак дээн ышкаш чайлагларже көжүп турар.

— Часкы хову ажылдарының талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

—Эрзин кожуун бодунуң туруш-байдалының талазы-биле тараа культуралары шоолуг-ла тарывас кожуун болгай. Ону республиканың чону-даа билир. Ынчалза-даа бо чылын Мөрен сумузу 25 гектар черге тараа культураларын чашкан, хуу улус 5 гектар черде суланы тарып алган. Суму чагырга даргазы Юрий Очурал боду агроном кижи, олар ооң мурнунда-даа чылдарда тарааны тарып турган. А ногаа, картофель аймаан чон өстүрүп турар болу берген. Эрзинниң Сарыг-Булуң суму чагыргазы, Бай-Даг суму чагыргазы теплицаларны тургузуп, рассадаларны тарааш, чонга деткимче-дузазын көргүзүп турар.

—Чазын Эрзин кожуунга сургакчылап чорумда «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативиниң даргазы Александр Дамба эрги кудуктарны ажылдадыр хемчеглер талазы-биле чугаалап олурган чүве. Бо талазы-биле ажыл кандыгыл?

—Эрги кудуктарны ажылдадыр дээштиң хемчеглер алдынып эгелезе-даа, эчизинге четпейн барган чүве. Чылдагааны – ажылагыйда-даа, сумуда, кожуун чагыргазында-даа кудуктар кылырынга көрдүнген артык акшахөреңги чогундан ук ажыл арай берге байдалда. Бо хонуктарда малчыннар шупту суглуг, одар-белчиирлиг сериин чайлагларже көшкүлей берген.

—Чоокта чаа Чита хоорайга девискээрлер аразының уксаалыг шээр малының 4-кү делгелгези болуп эрткен болгай. Аңаа Эрзин кожуундан силер база чораан болдуңар. Номчукчуларга делгелге дугайында сонуургадып көөр силер бе?

—Ийе, бодум мал азырап чорзумза-даа, ындыг улуг чергелиг мал делгелгезинге бир-ле дугаар киржир аас-кежиктиг болганым ол. Тыва Республиканы төлээлеп «Мөген-Бүрен», «Торгалыг», «Эйлиг-Хем» күрүнеиниң каттышкан бүдүрүлгелери болгаш бистиң кожуундан «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативи тыва уксаалыг калбак семис кудуруктуг хойларны, кошкарларны, дүктүг уксааның өшкүлерин делгелгеге аппарып киириштирдивис. Бо делгелгени көргеш, кижи черле элээн хөйну бодаар чорду. Ону организастап турар деңнели кончуг бедик, өске регионнардан ажыл-агыйларның эккеп турар мал-маганы, оларның чедиишкиннерин чуруп-бижип көргүскен стендилерни көөрге, Россия Федерациязының Чазаа, бистиң чаа тургустунган Чазаавыс-даа мал ажылын сайзырадыр, уксаазын экижидер дээш ээ көрнүп турарының барымдаазы бар деп кижи түннээр. Мал ажылын моон-даа соңгаар экижидериниң оруктары, факт-барымдаалары бар-дыр деп үнелелге келдивис. Маңаа чугаалаксап каар чүүл чүл дээр болза, бир-тээ, мал ажылын сайзырадырының оруктары бар болган төлээде, Тыванын малын моон-даа ыңай сайзырадыр сорулга-биле делгелгелерни эрттирбишаан, оон чөптүг түннелдерден үндүрүп, көдээ малчыннарның амыдыраар оруктарын массалыг информация чепсектеринге чырытпышаан, саналгаларны чорудуп тургаш, малчыннарга шалың акшазын төлеп бээриниң оруктарын дилеп, ээ көрнүр болза деп күзелдиг мен. Рыноктуң негелдезин билип тур мен, ындыг-даа бол, кандыг-даа аргалар бар болгай, баш муңгаш деп айтырыг турбас. Малчыннар чүгле боттарының мал-маганын садарындан аңгыда, чылда чаңгыс катап бээр дотация акшазын алган үеде бичии акшаланыр дээрден башка, оон өске үелерде оларның амыдыралы берге байдалда турарын билир бис.

Читага эрткен делгелгеге хамаарыштыр алыр чүве болза, ооң ажыы кончуг улуг. Ооң мурнунда киржип чоруп турган «Мөген-Бүрен», «Эйлиг-Хем» ажылагыйлары ооң ажыктыг талазын көрүп турар. Бистиң «Бай-Хөл» аттыг ажыл-агый база уксаалыг мал тудуп турарының талазы-биле документилерни чыггаш киирдивис, ам чүгле бадылаарын манап тур бис. Уксаалыг мал тудуп турары дээш күрүнеден бээр дузаламчы дотация акша бир төрүүр хойга онааштыр 3000 рубль болур чүве-дир, а анаа хойга 55 рубль турган. (*Ылгалы улуг аа?! Ред.*)

Делгелгеге киириштирген малмаганны 12 кижи составтыг жюри комиссиязы көрүп, түннелдерни үндүрүп, улуг ажылды чорутту. Олар шуптузу мал ажылының талазы-биле улуг эртемниг – докторлар, профессорлар болур чүве чорду. Ынчангаш малын көргүзүп турар ажыл-агыйлар төлээлерин сүрээденчиг байдалга тургузуптар. Бүгү талазы-биле дөмей хойларның аразынга маргылдаа үне бээрге, дуюгларындан көргеш безин, шиитпирни үндүрүп, алдын медальды бериптер чорду. Бирээзиниң дуюу чарыктарлыг, өскезиниң анаа болган. Бүдүн дуюг дээрге-ле кадыкшыыраан херечилеп турары олдур деп түннел берди. Комиссияның даргазы, РФ-тиң көдээ ажылагый сайыдының оралакчызы А.Амирханов (маңаа Тывага кээп чораан дарга чорду) бистиң кара баштыг тыва хойларывысты көргеш, мындыг ырак черде эртип турар делгелгеге киржир хамаанчок, дошкун агаар-бойдустуг Тывага канчап шыдажып, кыш ажып, өзүп турар малыл, аңаа шуут-ла тураскаал тургузар ужурлуг хойдур дээнин магадап, улуг өөрүшкү-биле дыңнадывыс. Уксаажыдылга ажылынче ындыг улуг сагыш салыышкынны кылып турарын көргеш, мал соондан халбактанып чоруур улустуң ниитилелде туруш-байдалы сөөлүнде эвес дээрзин эскердим. Аңаа Россия Федерациязының көдээ ажылагый сайыды Алексей Гордеев база келгеш, делгелгени көрүп танышкаш, парлалга конференциязын база эрттирди. Көдээ ажыл-агый адырында ажылдап чоруур болгаш, сайыттың үзелбодалын сонуургап, көдээ ажылагыйга хамаарылгазын, бодалдарын дыңнаксааш, аңаа база олуржуп, чугаазын дыңнадым. Сайыттың хей аъды дыка-ла бедик чорду, план-сорулгалар-даа арбын болду.

«Торгалыг» бүдүрүлгезиниң, «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативиниң уксаалыг хойлары, кошкарлары ийи номинацияга тиилээш, алдын медальдар-биле шаңнатты. «Мөген-Бүрен» бүдүрүлгези үшкү черге төлептиг бооп, хүлер медаль-биле шаңнатты. «Уксаалыг төрүүр хой» деп кол номинацияга үш шаңналдыг черлерни Тыванын хойлары ээлээн. Алдын медальды – «Торгалыг», мөңгүн медальды –«Бай-Хөл», хүлерни – «Мөген-Бүрен» алды. Өшкү ажылдыг ажыл-агыйлардан «Эйлиг-Хем» бүдүрүлгези үшкү шаңналдыг черге төлептиг бооп, видеокамера-биле шаңнатты.

Делгелгеден келгеш, кожуунга көдээ ажыл-агый специалистерин болгаш малчыннарны чыггаш, улуг хуралды эрттирдивис. Ук хуралга Тыва Республиканың Чазак Даргазының көдээ ажыл-агый талазы-биле оралакчы сайыды Иван Чучев база олурушту. Аңаа Эрзин кожууннуң 2010 чылга чедир мал бажын өстүреринин талазы-биле программаны хүлээп алдывыс. Амгы үеде ажыл ол угланыышкында чоруп турар.

Каң-оол САТ чугаалашкан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Геологтуг шинчилээшкин кылырынга болгаш ниити нептереңгей ажыктыг казымал байлактарны тыварынга, а ол ышкаш казымал байлактар тывары-биле холбашпаан сорулгаларга черлер иштиниң байлактарының участоктарын ажыглалга бээриниң чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та №1105 УХ-I «Геологтуг шинчилээшкин кылырынга болгаш ниити нептереңгей ажыктыг казымал байлактарны тыварынга, а ол ышкаш ажыктыг казымал байлактар тывары-биле холбашпаан сорулгаларга черлер иштиниң байлактарының участоктарын ажыглалга бээриниң чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга (Тувинская правда, 2005 чылдың март 25) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 2 чүүлдүң 6 абзазында «Тыва Республиканың» деп сөстерни «Россия Федерациязының» деп сөстер-биле солуур;

2) 6 чүүлдүң 1 кезээде:

3 пунктуну күжүн чидирген деп санаар;

дараазында уткалыг 4,5 пунктулар-биле немээр:

«4) чер адааның сугларын тыварынга – 25 чыл чедир хуусаа;

5) федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр черлер иштиниң байлактарын ажыглаарынга кыска хуусааның эргезин бээриниң үндезининге казымал байлактарны тыварынга – 1 чылга чедир хуусаада.»;

3) 8 чүүлде:

2 болгаш 3 пунктуларны күжүн чидирген деп санаар;

дараазында уткалыг 4-6 пунктулар-биле немээр:

«4) черлер иштиниң участоктарын ажыглаар эрге бээриниң дугайында чагыг көөр черлер иштиниң күрүне фондуларын эргелеп-башкарар талазы-биле федералдыг органның тургузары – составынче ол ышкаш Тыва Республиканың күүсекчи эргечагырга органының төлээлери кирер комиссияның:

иштики далай сугларының, девискээр далайының болгаш Россия Федерациязының диптер аразында эрик кыдыының сыык суглуг девискээрлериниң черлер иштиниң участоктарындан аңгыда, черлер иштиниң участоктарынга геологтуг шинчилээшкин кылыр сорулга-биле;

иштики далай сугларының, девискээр далайының болгаш Россия Федерациязының диптер аразында эрик кыдыының сыык суглуг девискээрлериниң черлер иштиниң участоктарындан аңгыда, шак ындыг чыдымның казымал байлактарын дилеп болгаш казып тывар сорулгаларга бодунуң акша-хөреңгилери-биле чер иштиниң участоктарынга геологтуг шинчилел талазы-биле ажылдар чорудуп турган черлер иштиниң ажыглакчызының ажыктыг казымалдар чыдымын ажыткан барымдаазы тодараттынганда база олар тывылган таварылгада Россия Федерациязының Чазааның доктаатканы чурум езугаар черлер иштиниң ол участогунда казымал байлактарны дилээринге болгаш үнелээринге күрүнениң чарыгдалдарын эгиткенде;

чурттакчы чоннуң ижер суунга азы үлетпүр объектилериниң суг-биле технологтуг хандырылгазынга ажыглаар чер иштиниң сугларын тывар сорулгаларга;

казымал байлактар тывары-биле холбашпаан черлер иштиниң бажыңнарын тудар база ажыглап эдилээр сорулгаларга;

онза камгалалдың геологтуг объектилерин тургузарынга шиитпири;

5) минералогтуг, палеонтологтуг база өске-даа геологтуг коллекция материалдарын чыыр сорулгаларга черлер иштиниң күрүне фондузун эргелеп башкарар федералдыг орган-биле азы ооң девискээр органы-биле Тыва Республиканың Чазааның дугурушкан шиитпири;

6) ниити нептереңгей ажыктыг казымал байлактар чыдымнары бар черлер иштиниң участоктарын азы тус чер ужур-дузалыг черлер иштиниң участоктарын, а ол ышкаш казымал байлактар тывары-биле холбашпаан черлер иштиниң бажыңнарын тудар база ажыглап эдилээр сорулгаларга ажыглап турар тус чер ужур-дузалыг черлер иштиниң участоктарын ажыглаар эрге бээриниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының төлээлеттирген органнарының шиитпири;

4) 9 чүүлдү дараазында редакция-биле бижиир:

«9 чүүл. Черлер иштин ажыглаарынга төпшээрел бижик

1. Черлер иштин ажыглаарынга бээр төпшээрел бижик Россия Федерациязының Күрүне сүлделиг доктаатынган хевирниң бланкызын, а ол ышкаш төпшээрел бижиктің чарылбас кезээ болур сөзүглелди, графиктиг база өске-даа капсырылгаларны киирип турар болгаш черлер иштин ажыглаарының кол негелделерин тодарадып турар төпшээрел бижик хевирлиг тускай күрүне төпшээрели-биле долдуртунар.

2. Продукцияны хуваарының дугайында дугуржулганың негелделеринге черлер иштиниң участогун (участоктарын) бээри черлер иштин ажыглаарынга төпшээрел бижик-биле долдуртунар. Төпшээрел бижик «Продукцияны хуваарының дугайында дугуржулгалар дугайында» Федералдыг хоойлуга база черлер иштиниң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр черлер иштиниң ажыглалының бүгү эргежок чугула негелделерин тодарадып турар дугуржулганың негелделеринге черлер иштиниң айыттынган участогун (участоктарын) ажыглаар эргени шынзыдар.

3. Төпшээрел бижик ээзи баш бурунгаар дугурушкан негелделерни сагып турда, доктаатынган хуусаа дургузунда ында айыттынган сорулгага дүүштүр тодаргай кызыгаарларга черлер иштиниң участогун ажыглаарынга чер ээзиниң эргезин шынзыдып турар документ болур. Аңаа төлээлеттирген күрүне эрге-чагырга органнары биле черлер иштиниң ажыглакчызының аразында шак ындыг участоктуң ажыглалының негелделерин доктаадып турар керээ, а ол ышкаш талаларның айыттынган керээни күүседириниң талазы-биле хүлээлгелер чардынган бооп болур.

4. Төпшээрел бижик черлер иштиниң геологтуг шинчилелдериниң талазы-биле ажылдар чорудар, ажыктыг казымал байлактарның чыдар черлерин ажылдаар, даг тывыштарының болгаш ооң-биле холбашкан болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң артынчыларын ажыглаар, ажыктыг казымал байлактар тывары-биле холбашпаан сорулгаларга черлер иштин ажыглаар, онза камгалалдыг геологтуг объектилер тургузар, минералогтуг, палеонтологтуг болгаш өске-даа геологтуг коллекция материалдар чыыр эргени шынзыдар.

5. Черлер иштиниң ажыглалының элээн каш хевирлеринге төпшээрел бижиктерни бээрин төпшээреп болур.

6. Черлер иштин ажыглаарынга төпшээрел бижиктер бээрин чер курлавырларын эргелеп башкарар органның, бир болза, черлер иштин ажыглаар сорулгаларга чогуур чер участогун бээринге черниң өнчү ээзиниң баш бурунгаар төпшээрели турда чорудар. Төнчү кызыгаарларга чер участоктарын бээрин база черлер иштиниң ажыглакчызының черге эргелериниң долдурулгазын черлер иштиниң ажыглалының талазы-биле ажылдарының төлевилелин бадылаан соонда, чер хоойлужудулгазы-биле көрдүнген чурум езугаар чорудар.»;

5) 10 чүүлде:

2 абзацта «төпшээрел бижик алган» деп сөстерни «болгаш төпшээрел бижикти берген органнар» деп сөстер-биле немээр;

10 чүүлдүң 11 абзазын күжүн чидирген деп санаар;

6) дараазында уткалыг 17.1 чүүл-биле немээр:

«17.1 чүүл. Черлер иштиниң участоктарын ажыглаарының эргелериниң шилчиишкини болгаш черлер иштиниң участоктарын ажыглаар төпшээрел бижиктерни эде долдурары

1. Черлер иштиниң участоктарын ажыглаар эрге сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың өске субъектизинче дараазында таварылгаларда шилчиир:

1) юридиктиг эргелиг черни – черлер иштиниң ажыглакчызын ону чаартырының аргазы-биле ооң организастыг-эрге-хоойлу хевирин өскертип, эде организастааңда;

2) юридиктиг эргелиг черни – черлер иштиниң ажыглакчызын Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр аңаа өске юридиктиг эргелиг черни катканда азы ону өске юридиктиг эргелиг чер-биле каттыштырганда;

3) юридиктиг эргелиг черниң – черлер иштиниң ажыглакчызының - бир эвес өске юридиктиг эргелиг чер черлер иштиниң ажыглакчыларынга көргүзүп турар негелделерге харыылап, а ол ышкаш ажылдарны айыыл чок эрттирериниге мергежилдиг специалистерлиг, эргежок чугула саңхөөлүг болгаш техниктиг херекселдерлиг турда, Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр ону өске юридиктиг эргелиг черге каттыштырганының ужурунда ажыл-чорудулгазын соксатканда;

4) юридиктиг эргелиг черни – черлер иштиниң ажыглакчызын, бир эвес чаа тургустунган юридиктиг эргелиг чер черлер иштиниң эрги ажыглакчызынга берген черлер иштиниң участоктарының ажыглакчызынга төпшээрел бижикке дүүштүр ажыл-чорудулгазын сагыштыы-биле уламчылаар болза, ону чарарының азы оон өске юридиктиг эргелиг черни аңгылаарының аргазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр эде организастааңда;

5) юридиктиг эргелиг чер – черлер иштиниң ажыглакчызы бир эвес чаа юридиктиг эргелиг черни Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр тургускан болгаш аңаа черлер иштиниң участогун ажыглаарынга төпшээрел бижикте айыттынган ажыл-чорудулганы боттандырарынга эргежок чугула эт-хөреңги дамчыттынган болза, ооң иштинде төпшээреттинген участоктуң кызыгаарында чаагайжыдылга объектилериниң эт-хөреңгизиниң составының санындан, а ол ышкаш чер иштиниң ажыглалы-биле холбашкан ажыл-чорудулга хевирлерин боттандырарынга эргежок чугула төпшээрелдер (төпшээрел бижиктер) бар турда база эрги юридиктиг эргелиг черниң – черлер иштиниң ажыглакчызының чаа юридиктиг эргелиг черниң устав капиталында үлүү черлер иштиниң участогунуң ажыглалының эргезиниң шилчип турар үезинде чаа юридиктиг эргелиг черниң устав капиталындан чартыындан эвээш эвес турда, черлер иштиниң участогун ажыглаар төпшээрел бижикке дүүштүр черлер иштиниң берген участогунга ажыл-чорудулганы уламчылаар сорулга-биле тургустунган чаа юридиктиг эргелиг черниң тургузукчузу болур.

6) кол ниитилел болуп турар юридиктиг эргелиг чер – черлер иштиниң ажыглакчызы черлер иштиниң участогун ажыглаар эргезин ооң бодунуң биче ниитилели болур юридиктиг эргелиг черге дамчыдып бергенде, бодунуң биче ниитилели болуп турар юридиктиг эргелиг чер – черлер иштиниң ажыглакчызы чер иштиниң участогун ажыглаар эргезин ооң кол ниитилели болур юридиктиг эргелиг черге дамчыдып бергенде, бир эвес черлер иштин ажыглаар эрге дамчыттынып турар юридиктиг эргелиг чер Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр тургустунган, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле черлер иштиниң ажыглакчызынга көргүзүп турар негелделерге, черлер иштиниң ол участогун ажыглаар эргеге эрттирер конкурс азы аукцион негелделеринге, черлер иштиниң ол участогун ажыглаар төпшээрел бижик негелделеринге дүгжүп турар болгаш шак ындыг юридиктиг эргелиг черге черлер иштиниң ажыглалының төпшээрел бижиинде айыттынган ажыл-чорудулганы боттандырарынга эргежок чугула эт-хөреңгини дамчыдып бергенде, ооң иштинде төпшээреттинген участоктуң кызыгаарларында чаагайжыдылга объектилериниң эт-хөреңгизиниң составындан, а ол ышкаш кол ниитилелдиң бодунуң биче ниитилели болур юридиктиг эргелиг чер – черлер иштиниң ажыглакчызы ол-ла кол ниитилелдиң бодунуң биче ниитилели болур юридиктиг эргелиг черге ооң айтыышкыны-биле база айыттынган негелделерни сагып турда, черлер иштиниң участогун ажыглаар эргени дамчыдып бергенде;

7) сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың субъектизи «Шыдал чогунуң (буураашкын) дугайында» Федералдыг хоойлуда көрдүнген чурум езугаар буураан бүдүрүлгениң (черлер иштиниң ажыглакчызының) эт-хөреңгизин (эт-хөреңги комплекизин) садып алганда, ооң кадында садып алыкчы черлер иштиниң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазының черлер иштиниң ажыглакчызынга көргүзүп турар квалификация негелделеринге дүгжүп турар Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр тургустунган юридиктиг эргелиг чер болур.

2. Черлер иштиниң участогунуң ажыглалының эргези шилчип турда, черлер иштиниң участогунуң ажыглалының төпшээрел бижиин эде долдурар. Мындыг таварылгада, черлер иштиниң участогунуң ажыглалының мурнунда төпшээрел бижикте доктааттынган негелделери эде көрдүнмес.

3. Продукция хуваалдазының дугайында дугуржулгага үндезилеп сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың субъектилеринге берген черлер иштиниң участоктарын ажыглаарынга эргелер дамчыдылгазын болгаш черлер иштиниң участоктарының ажыглалынга төпшээрел бижиктер эде долдурулгазын «Продукциялар хуваалдазының дугайында дугуржулга дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр боттандырар.

4. Юридиктиг эргелиг черниң – черлерниң иштиниң ажыглакчыларының ады өскерилгенде, черлер иштиниң участоктарын ажыглаарынга төпшээрел бижиктерни ол ышкаш эде долдурар апаар.

5. Черлер иштиниң участоктарын ажыглаарынга төпшээрел бижиктерниң эде долдурулгазының чурумун черлер иштиниң күрүне фондузунуң эргелеп башкарылгазының федералдыг органы тургузар.

6. Черлер иштиниң участоктарын ажыглаарынга төпшээрел бижик эде долдурулгазынга ойталаашкынны суд дамчыштыр хомудап болур.

7. Юридиктиг эргелиг черниң доктаатынган чурум езугаар садып алганы черлер иштиниң участогун азы участоктарын ажыглаарынга эрге үшкү кижиге катап саттынган бооп болбас, ооң иштинде бо Хоойлу-биле азы өске-даа федералдыг хоойлулар-биле көрдүнген таварылгалардан аңгыда, негелде хоойлужудулгазы-биле доктааткан эргелериниң эде садыглажыышкынының чуруму-биле.

8. Юридиктиг эргелиг черниң доктаатынган чурум езугаар садып алганы черлер иштиниң участоктарын ажыглаарынга төпшээрел бижик үшкү кижиге дамчыттынып болбас, ооң иштинде ажыглалга.»;

7) 21 чүүлдү дараазында редакция-биле бижиир:

«21 чүүл. Черлер иштин ажыглааны дээш доктаамал төлевирлер

1. Черлер иштин ажыглааны дээш доктаамал төлевирлерни черлер иштиниң күрүне фондузунуң эргелеп башкарылгазының федералдыг органы азы ооң девискээр органнары черлер иштиниң участогу бүрүзүнге федералдыг хоойлужудулгада көрдүнген хемчээл иштинге аңгы доктаадыр.

2. Черлер иштин ажыглааны дээш доктаамал төлевирлерни акша хевиринге хавырар болгаш Россия Федерациязының бюджет хоойлужудулгазынга дүүштүр федералдыг, регионалдыг болгаш тус чер бюджеттеринче киир санаар.»;

8) дараазында уткалыг 22.1 чүүл-биле немээр:

«22.1 чүүл. Ниити нептереңгей ажыктыг казымал байлактарлыг черлер иштиниң участоктарынга күрүне экспертизазы

1. Ажыктыг казымал байлактарның курлавырларынга, ниити нептереңгей ажыктыг казымал байлактарлыг черлер иштиниң участоктарын, тус чер ужур-дузалыг казымал байлактарлыг черлер иштиниң участоктарын, а ол ышкаш ажыктыг казымал байлактар тывары-биле холбашпаан, чер адааның тудугларын тудар болгаш ажыглап эдилээр сорулгаларга ажыглап турар тус чер ужур-дузалыг черлер иштиниң участоктарын ажыглалга бээриниң дугайында геологтуг, экономиктиг болгаш экологтуг медээлерге күрүне экспертизазын эрттирерин Россия Федерациязының Чазааның доктаатканы чурум езугаар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы боттандырар.

2. Айыттынган экспертизаны эрттиргени дээш төлевир Тыва Республиканың республика бюджединиң орулгазынче кирер.

2 чүүл

1. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№138 УХ-II
2007 чылдың июнь 26.

Тыва Республикада экологтуг экспертиза дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көрген

Бо Хоойлу Тыва Республиканың бүгү девискээрлеринге күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле хамаарылгаларны таарыштырып турар, долгандыр турар бойдус хүрээлеңинге ажылагыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың чедимче чок салдарын болдурбазының аргазы-биле таарымчалыг долгандыр турар хүрээлелге Россия Федерациязының хамаатыларының конституцчу эргелерин боттандырарынче угланган.

1 чүүл. Кол-кол билиишкиннер

Бо Хоойлуда дараазында кол билиишкиннерни ажыглап турар:

бойдус ажыглалы – бойдус байлактарын ажыглааны-биле боттандырар ажыл-агыйжы болгаш өске-даа (шеригни киргени-биле) ажыл-чорудулга, а ол ышкаш ол ажыл-чорудулганың долгандыр турар хүрээлеңге салдары;

комплексилиг (каттышкан) бойдус ажыглалы – бойдус байлактарының тодаргай хевириниң ажыглалы (тывары, хавырары) өске-даа бойдус курлавырларынга эвээш когарал чедирип турар, а ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулга долгандыр турар чүүлдерге долузу-биле эң биче салдарны чедирип турар девискээрниң бойдус байлактарының күчүзүнүң ажыглалы. Каттышкан бойдус ажыглалы ниитилелдиң улгадып турар хереглелдерин курлавыр камналгазының дузазы-биле, бойдус курлавырларының чогумчалыг ажыглалының, антропогенниг ажыл-чорудулганың түннелинде өскерлип турар долгандыр турар чүүлдүң шынарларын чурттакчы чоннуң кадыының эрге-ажыктарынга катап тургузары-биле болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдениң дузазы-биле хандырар;

бойдус ажыглалын комплексилиг башкарары – долгандыр турар бойдус хүрээлеңиниң камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының күрүне органнарының дараазында чүүлдерже угланган удур-дедир харылзаазы:

- бойдус ажыглалында чаңгыс аай албан черлериниң аразында дүрүмнерни тургузарынче болгаш практика кырында боттандырарынче;

- республиканың бойдус байлактарының күчүзүнден бойдус курлавырларының чамдык хевирлерин ажыглап турда, экосистемалыг чоокшулаашкынны быжыглаарынче;

- быжыг, экологтуг айыыл чок чоруктуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге негелделерни тургузар сорулга-биле экологтуг чугула чүүлдерни илередиринче болгаш сагыырынче;

экологтуг система (экосистема) – тодаргай участоктуң иштинге чаңгыс аай, туруштуг, боду сайзыраар, боду боттаныр, аразында бүдүмелдер солчулгазы, энергия болгаш медээлер-биле холбашкан, дириг болгаш дириг эвес экологтуг компонентилериниң каттышканы, биосфералар;

долгандыр турар бойдус хүрээлеңи – экологтуг компонентилериниң (чер, ооң ишти, чер кырының болгаш чер адааның суглары, атмосферлиг агаар, арга-арыг болгаш өске-даа үнүштер, дириг амытаннар, бичии организмнер), кижиниң организминиң ажылдаарынга болгаш дириг организмнериниң амыдыраарынга негелделерни тургузуп турар бойдус болгаш антропогенниг ландшафтыларның болгаш девискээрлериниң каттышканы;

бойдус курлавырларының күчүзү - бойдус байлактарының, бойдус объектилериниң, ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулгага ажыглап болур хүрээлеңни тургузуп турар факторларның болгаш негелделериниң (климаттыг, геологтуг, суг, антропогенниг болгаш өске-даа чүүлдерни киргени-биле) каттышканы;

экологтуг кызыгаарлар – бойдус ажыглалының хемчээлдериниң, нормативтериниң, регламентилериниң болгаш дүрүмнериниң, лимиттерниң болгаш долгандыр турар хүрээлеңниң шынарының болгаш характеристиказының сан талазы-биле кызыгаарларын эртем езузу-биле барымдаалыын көргүзүп турар, организмниң ажылдаар байдалынга ооң таарымчалыын хандырып турар болгаш өске-даа кызыгаарлыын тургузуп болурунуң системазы;

экологтуг негелделер – ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулганы организастаары болгаш чорудары курлавырларны ажыглааны-биле болгаш (азы) долгандыр турар хүрээлеңге салдары-биле холбашкан, хоойлужудулга болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларында быжыглаттынган чурум езугаар дүрүмнер;

экологтуг чугула чүүлдер – тодаргай девискээрде долгандыр турар хүрээлелдиң кижиниң организминиң ажылдаарынга эптиг шынарларны кадагалап арттырары-биле бирги чергениң ужур-дузазы бар бойдус камгалалының ажыл-чорудулгазының угланыышкыны. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын шиитпирлеп турда, ол угланыышкыннар бирги чергениң акшаландырыышкынын болгаш (азы) материал-техниктиг хандырылганы алыр;

экологтуг айыыл чок чорук – кижиниң, ниитилелдиң, долгандыр турар хүрээлелдиң амыдыралчы эң-не чугула эрге-ажыктарын долгандыр турар хүрээлелге антропогенниг болгаш бойдус салдарының түннелинде тыптып келир, ооң иштинде бойдустуң чайгаар болуушкунун киргени-биле бойдус халавы болгаш катастрофалар чылдагаан болур, айыылдан камгалалдыг болурунуң байдалы;

девискээрниң экологтуг ишкири – оларның күүседип турары амыдыралдың кадагалалын хандырып турар хүлээлгелерни эгиттинмес кылдыр үрээни чокка бойдустуң экосистемазын ууп шыдаар антропогенниг ажылдың деңнели;

быжыг хөгжүлде – кижилериниң амгы болгаш келир салгалдарының негелделерин хандырар сорулгалар-биле, социал-экономиктиг айтырыгларның болгаш долгандыр турар хүрээлелди болгаш бойдустуң курлавырының күчүзүн кадагалаарының айтырыгларын деңнештирген шиитпирни хандырып турар, ниитилелдиң хөгжүлдези;

курлавыр чыылда – бүдүмелдериниң болгаш энергияның бүдүрүлге долгандырының бүгү чадаларынга эвээш чарыгдалы-биле болгаш кижиге болгаш бойдустуң экосистемазынга эвээш салдары-биле кол продуктуларның бүдүрүлгези болгаш сайгарылгазы;

бойдус ажыглакчызы – бойдус ажыглалын боттандырып турар ажыл-агый болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың эгелекчизи (чагыкчызы), ажыл-агыйжы субъект, юридиктиг эргелиг чер азы анаа хамааты кижи.

2 чүүл. Экологтуг экспертиза

Экологтуг экспертиза - ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың экологтуг экспертизазының объектизин сайгарары-биле холбаштыр, долгандыр турар хүрээлелге ындыг ажыл-чорудулганың чедимче чок салдарын чайладыр сорулгалар-биле, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле техниктиг регламентиниң болгаш хоойлужудулганың доктааткан экологтуг негелделерин демдеглээнин барымдаалап турар документилерниң болгаш (азы) документацияларның дүгжүп турарын доктаадыры.

3 чүүл. Экологтуг экспертиза дугайында хоойлужудулга

Экологтуг экспертиза дугайында хоойлужудулга Россия Федерациязының Конституциязының чогуур дүрүмнеринге, «Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының дугайында», «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлуларга болгаш Россия Федерациязының аңаа дүүштүр хүлээп ап турар хоойлуларынга болгаш нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга, а ол ышкаш Тыва Республиканың хоойлуларынга болгаш нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга үндезилеттинер.

4 чүүл. Экологтуг экспертизаның хевирлери

1. Тыва Республиканың девискээринде күрүнеиң экологтуг экспертизазын болгаш хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын боттандырып турар.

2. Тыва Республиканың девискээринге күрүнеиң экологтуг экспертизазын «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлу-биле, бо Хоойлу-биле, а ол ышкаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктааттынган чурум езугаар, экологтуг экспертиза талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы организастаар болгаш чорудар.

3. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын хамаатыларның болгаш хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының), а ол ышкаш хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының) тус чер бот-башкарылга органнарының эгелээшкини-биле организастаар болгаш чорудар, оларның уставынга дүүштүр ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары долгандыр турар хүрээлелди камгалаары болур, болгаш ол Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум езугаар, бүрүткеттинген болур.

5 чүүл. Тыва Республиканың Чазааның башкарар айтырыглары

Тыва Республиканың Чазааның башкарар айтырыгларынга:

1) объектилер тудар, экологтуг экспертизага ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың өске-даа хевирлериниң талазы-биле, оларны боттандырары-биле шиитпир хүлээп алгыже чедир, саналдарны болгаш төлевилелдерни киирери;

2) Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң күрүнеиң экологтуг экспертизазының комиссия хуралынче, бир эвес төлевилеп турар ажыл-агыйжы азы өске-даа ажыл-чорудулга Тыва Республиканың долгандыр турар бойдус хүрээлеңинге салдар чедирип болур болза, хайгааракчылар хевирлиг кылдыр эксперттерни чорудары;

3) хайгааракчылар хевирлиг кылдыр федералдыг ужур-дузалыг объектилериниң экологтуг экспертизазынга киржири-биле эксперттерни чорудары;

4) Тыва Республиканың долгандыр турар бойдус хүрээлеңинге салдар чедирип болур объектилер болгаш ажыл-агыйның өске-даа хевирлериниң дугайында медээни чогуур федералдыг структуралардан алыры;

5) Тыва Республиканың хөгжүлдезиниң эрге-ажыынга төлевилеп турар объектилериниң болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың хевирлериниң социал-экономиктиг болгаш экологтуг талазын комплексилиг чугаалажып көөрү-биле янзы-бүрү деңнелдиң комиссияларын тургузары;

6) төлевилеп турар болгаш эрттирип турар экологтуг экспертизаларның болгаш оларның түннелериниң дугайында чурттакчы чонну медеглээри.

6 чүүл. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн-эргелери

1. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының удуртукчузун боду албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар.

2. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының структуразын экологтуг экспертиза талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының чөпшээрежилгези-биле бадылаар.

7 чүүл. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының бүрүн-эргелери

1. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының бүрүн-эргелеринге Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы Тыва Республиканың хоойлуларын чүүлдүг деп көөрү азы хүлээп албазы, болгаш оларны Тыва Республиканың Чазааның Даргазынче ат салдырары-биле чорудары хамааржыр.

2. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бүрүн-эргелеринге:

Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын ажылдап кылыры, хүлээп алыры, олче өскерилгелер киирери болгаш ооң күүселдези дээш контрольду боттандырары;

республиканың тускай сорулгалыг программаларын бадылаары болгаш оларның күүселдези дээш контрольду боттандырары хамааржыр.

8 чүүл. Экологтуг экспертиза талазы-биле хоорай округтарының болгаш муниципалдыг тургузугларның тус чер бот-башкарылга органнарының бүрүн-эргелери

1. Тыва Республиканың девискээринге экологтуг экспертиза талазы-биле хоорай округтарының болгаш муниципалдыг тургузугларның тус чер бот-башкарылга органнарының бүрүн-эргелеринге:

1) экологтуг экспертиза объектилериниң күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт коммиссияларының хуралдарынга, бир эвес өске административтиг девискээр санын төлевилеп турар ажыл-агый болгаш өске-даа ажыл-чорудулга долгандыр турар бойдус хүрээлеңинге салдар чедирип болгу дег таварылгаларда болгаш ол объектилерни чогуур девискээрге боттандырар таварылгада хайгааракчылар хевирлиг кылдыр киржири-биле эксперттерни чорудары;

2) боттарының харыылаар айтырыгларының иштинге экологтуг экспертиза айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни хөй-ниитиниң экологтуг организацияларының (каттыжыышкын) болгаш шимчээшкиннериниң хөй-ниити сайгарылгазының, айтырыгларының, референдумнарының, билдириишкиннер түннелериниң, экологтуг экспертиза объектилериниң дугайында медээлериниң үндезининге хүлээп алыры болгаш боттандырары;

3) экологтуг экспертизага хамаарыштыр төлевилеп турар ажыл-агый болгаш өске ажыл-чорудулга дугайында хөй-ниити сайгарылгазын организастаары, айтырыгларны салыры, референдумнарны эрттирери;

4) чурттакчыларның негелдези-биле хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын организастаары;

5) чогуур муниципалдыг тургузугнуң девискээринде төлевилеп турар ажыл-агый болгаш өске ажыл-чорудулга дугайында экологтуг экспертиза талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарын медеглээри;

6) күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннели чокка экологтуг экспертиза объектилериниң сайгарылгазын эгелээриниң дугайында прокуратура органнарын, долгандыр турар бойдус хүрээлеңиниң талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарын, долгандыр турар бойдус хүрээлеңин камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарын медеглээри;

7) Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр ол талазы-биле өске-даа бүрүн-эргелерни боттандырары хамааржыр.

2. Тус чер бот-башкарылга органнарының эргелери:

1) Тыва Республиканың чогуур күрүне органнарындан чогуур муниципалдыг тургузугнуң девискээриниң иштинге боттандырары долгандыр турар бойдус хүрээлеңинге салдар чедирип болгу дег экологтуг экспертиза объектилериниң дугайында медээлерни болгаш күрүнеиң экологтуг экспертизазын болгаш хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорутканының түннелериниң дугайында чугула медээлерни алыр;

2) экологтуг экспертиза талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарынче төлевилеп турар ажыл-агый болгаш өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырарының экологтуг аспектилериниң талазы-биле барымдаа көргүскен саналдарны бижимел хевирге чорудар.

9 чүүл. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының объектилери

Күрүнеиң экологтуг экспертизазының республика деңнелдиг объектилеринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының бадылаары, долгандыр турар хүрээлел камгалалының талазы-биле нормативтиг-техниктиг болгаш инструктаж-методиктиг документилериниң төлевилелдери;

2) бойдус объектилериниң камгалал чурумун өөренип көргени-биле ындыг объектилер тургузар кезээнге долгандыр турар хүрээлелге салдар чедирип турар ажыл-агый чорудулгазының объектилерин тудары болгаш ажыглалы көрдүүп турар республиканың тускай сорулгалыг программаларының төлевилелдери;

3) бир эвес оларны бээри Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының харыылаар айтырыгларынга хамааржып турар болза, долгандыр турар хүрээлелге салдар чедирип болур ажыл-чорудулганы боттандырарынга чөпшээрел бижикти барымдаалап турар материалдар;

5) бо чүүлде айыткан болгаш мооң мурнунда күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннелдерин алган республика деңнелдиг күрүнеиң экологтуг экспертизазының объектизи, дараазында таварылгаларда:

мооң мурнунда чоруткан күрүнеиң экологтуг экспертизазының саналдары-биле ындыг объектилерни чедир ажылдаары;

күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннелдерин алган документилерден

ойталааны-биле болгаш (азы) айыткан документилерже өскерилгелер киирген таварылгада, ындыг объектилерни боттандырары;

күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннелдериниң күштүг болурунуң хуусаазы төнери;

күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннелдери бар документилерже өскерилгелер киирери.

10 үүл. Күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорударының чуруму

1. Күрүнеиң экологтуг экспертизазын, ооң иштинде катап чорудар, чагыкчының киирип турар материалдарының хевирлери болгаш утка-шынары «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлунуң негелделеринге күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорударының доктааттынган чурумун езугаар дүгжүп турар байдалдарда чорудар, киирип турар материалдар аразында дараазында үүлдер барда:

«Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр күрүнеиң экологтуг экспертизазынга хамааржыр, төлевилеп турар (боттандырар) ажылчорудулганың долгандыр турар бойдус хүрээлеңинге салдар чедирер демдектери бар материалдарлыг болгаш чогуур хевирлериң документилерин ажылдап кылыры-биле доктааткан негелделерге дүүштүр долдуртунган документилер;

Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум езугаар ап турар эки түннелдер болгаш федералдыг хайгаарал болгаш контроль органнарының болгаш күүсекчи эрге-чагырга база тус чер бот-башкарылга органнарының чөпшээрежилге документилери;

тус чер бот-башкарылга органнарының организастааны күрүнеиң экологтуг экспертиза объектилерин чугаалажырының материалдары.

2. Күрүнеиң экологтуг экспертизазынга төлевилел документилерин 2 экземплярга киирер. Төлевилеп турар ажылчорудулганың экологтуг барымдаалыын киирген материалдарның бир экземплярын, экологтуг экспертизаның эки түннелин чагыкчыга эгитпээн таварылгада.

3. Күрүнеиң экологтуг экспертизазын экологтуг экспертиза талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы-биле доктааткан долу хемчээли-биле болгаш чурум езугаар, ооң баш бурунгаар төлевирлери барда, чорудар.

4. Мооң мурнунда күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннелдерин алган объектилерге күрүнеиң экологтуг экспертизазын бо Хоойлунуң 9 үүлүнде айыткан таварылгаларда чорудар.

5. Күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорудар хуусааның эгезин ооң төлевир кылганының соонда, база чугула материалдарны болгаш документилерни долу хемчээли-биле хүлээп алганының соонда, бир айдан орайтатпайн, доктаадыр.

6. Күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорударын 6 ай чедир хуусаада боттандырар. Күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорударының хуусаазын өскертирин күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының удуртукчузунуң дужаалынга үндезилеп, ынчалза-даа 6 айдан эрттирбейн, кылыр.

7. Күрүнеиң экологтуг экспертизазын тодаргай объектиниң экологтуг экспертизазын чорудары-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының тургусканы эксперт комиссиязы чорудар.

8. Күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорутканының түннели «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлунуң негелделеринге харыылап турар күрүнеиң экологтуг экспертизазының төнчү түннели болур.

11 үүл. Эксперт комиссиязы, эксперт, күрүнеиң экологтуг экспертизазының удуртукчузу

1. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт комиссиязы «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр тургустунар. Эксперт комиссиязының удуртукчузу болгаш күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперттери боттарының ажыл-чорудул-газын «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлу-биле тодараттынган бүрүн-эргелерге, эргелерге болгаш хүлээлгелерге дүүштүр боттандырар.

2. Эксперт комиссиязын күрүнеиң экологтуг экспертизазының тодаргай объект бүрүзү-биле болгаш күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорударының тодаргай таварылга бүрүзүнге тургузар.

3. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының чорулгазында, херек апарганда, киириштирип турар эксперттериң саны өскерилген бооп болур.

4. Комиссияның составынче штаттан дашкаар эксперттер хевирлиг кылдыр оларның чөпшээрели-биле эртемденнерни, бүдүрүлгелериң, организацияларның болгаш эргелелдериң бедик мергежилдиг специалистерин, ооң иштинде даштыкыларны киирип болур.

5. Эксперт хевирлиг кылдыр комиссияның ажылынга чагыкчының төлээзи азы экспертиза объектизиниң документилерин ажылдап кылган кижи: айыткан чагыкчы-биле азы экспертиза объектизин ажылдап кылган кижи-биле күш-ажыл азы өске-даа керээ харылзааларында турар хамааты, а ол ышкаш ындыг харылзааларда айыткан чагыкчы-биле болгаш ажылдап кылган кижи-биле турар юридиктиг эргелиг чер киржип болбас.

6. Күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорудуп турар үеде эксперт комиссиязының кежигүннери күрүнеиң экологтуг экспертизазынче киирген материалдарның кадагалалын болгаш медээлериң чажыдын хандырар хүлээлгелиг, а ол ышкаш массалыг информация чепсектеринге экспертиза объектизин чугаалажыры-биле чүве чугаалап, ону төндүр кылгыже чедир, экспертиза объектизиниң хөй-ниити чугаалажыышкынынга киржир эргези чок.

7. Комиссияның ажылын эксперт комиссиязының түннелиниң эксперт комиссиязының кежигүннериниң хол үжүүн салганының соонда төндүрген деп санаар. Эксперт комиссиязының белеткээни күрүнеиң экологтуг экспертизазының төнчү түннелинге эксперт комиссиязының хүлээп алган түннели-биле чөпшээрешпээн эксперттериң онза санал-оналын кожар.

12 үүл. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының түннели

1. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының түннели дээрге, күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт комиссиязының белеткеп кылганы, экологтуг экспертиза объектизин боттандырары-биле холбаштыр төлевилеп турар ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулганы барымдаалап турар документилериң болгаш (азы) документацияларның дүгжүп турарының дугайында барымдаа кылган түннелди киирген, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле техниктиг регламентилер-биле болгаш хоойлужудулга-биле доктааткан экологтуг негелделер-биле айыткан эксперт комиссиязының класстыг сан составының хөй кезииниң болгаш экологтуг экспертизаны чорударынга Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының берип турары чогуур даалгазын үүлдүг деп көрген, документизи болур.

2. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт комиссиязының белеткээн түннелинге эксперттериң ол эксперт комиссиязының хүлээп алган түннели-биле чөпшээрешпейн турар онза барымдаалыг санал-оналын кожар.

3. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт комиссиязының белеткээн түннелинге ол эксперт комиссиязының удуртукчузу, ооң харыысалгалыг секретары болгаш ооң кежигүннери холунуң үжүүн салыр болгаш оларның чөпшээрели чокка өскертинген бооп болбас.

4. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт комиссиязының белеткээн түннелин Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары бадылаан соонда, күрүнеиң экологтуг экспертизазының түннели эрге байдалдыг болур. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт комиссиязының белеткээн түннелин бадылаары, бо хоойлунуң болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының негелделеринге дүүштүр күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорударының чурумун бадыткап турар акт болур.

5. Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының төлевилелдеринден аңгыда, бо Хоойлунуң 9 үүлүнде айыттынган объектилер талазы-биле күрүнеиң экологтуг экспертизазының түннели эки азы багай бооп болур.

Күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннели күрүнеиң экологтуг экспертизазының объектизин акшаландырарының болгаш боттандырарының хүлээлгелиг негелделериниң бирээзи болур. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннели тодаргай күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорудуп турар Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының тодараткан хуусаазының иштинде юридиктиг күштүг болур.

Күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннели юридиктиг күжүн дараазында таварылгада чидирер:

күрүнеиң экологтуг экспертизазының объектизин мооң мурнунда күрүнеиң экологтуг экспертизазының чоруткан саналдарының талазы-биле чедир ажылдаар;

долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының бойдус ажыглалының негелделерин өскерткен;

күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннелин алган, болгаш (азы) айыткан документиже өскерилгелер киирген таварылгада, документилерден ойталааны-биле күрүнеиң экологтуг экспертизазының объектизин боттандырган;

күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннелиниң күштүг болурунуң хуусаазы төнген;

күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннелин алган соонда, төлевилел болгаш өске-даа документиже өскерилгелер киирген таварылгада.

Күрүнеиң экологтуг экспертизазының багай түннелиниң хоойлу-дүрүм талазы-биле уржуктары болза, күрүнеиң экологтуг экспертизазының объектилерин боттандырарын хорууру болур.

Күрүнеиң экологтуг экспертизазының делегей чергелиг керээ төлевилелиниң ыяап-ла чорудар ужурлуг негелделерин сагыааны ону күш чок деп санаарынга үндезин болур.

Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының төлевилелдериниң талазы-биле күрүнеиң экологтуг экспертизазының түннелдерин ол актыларны хүлээп ап турар күрүне эрге-чагырга органы көөр.

6. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының үндүрген түннелин чагыкчыже чорудар. Чогуур контроль ажылдарны боттандырары-биле күрүнеиң экологтуг экспертизазының түннелиниң дугайында медээни долгандыр турар бойдус хүрээлеңин камгалаар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының девискээр органнарынче (күрүнеиң экологтуг экспертизазының экологтуг экспертизазын экологтуг экспертиза талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы чоруткан таварылгада), Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарынче болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынче чорудар, база экологтуг экспертиза талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы тодарадып турар таварылгаларда - күрүнеиң экологтуг экспертизазының объектилерин боттандырарының акшаландырыышкынын боттандырар банк организацияларынче чорудар.

7. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының түннели багай болган таварылгада, чагыкчы материалдарын, багай кылдыр түннээн саналдарны өөренип көрбүшаан, оларны эде кылыры-биле күрүнеиң экологтуг экспертизазын катап база чорудары-биле киирер.

8. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының түннелдери суд чуруму-биле удур бооп болур.

13 үүл. Экологтуг экспертизага хамааржыр документилер чагыкчызының эргелери болгаш хүлээлгелери

Күрүнеиң экологтуг экспертизазынга хамааржыр документилер чагыкчызының эргелерин болгаш хүлээлгелерин «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр боттандырар.

14 үүл. Күрүнеиң экологтуг экспертизазының акшаландырыышкыны

Күрүнеиң экологтуг экспертизазының акшаландырыышкынын «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр боттандырар.

15 үүл. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының объектилери

Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын күрүнеиң, коммерциялыг болгаш (азы) өске-даа хоойлу чажыды кылдыр камгалап турар медээлер бар экологтуг экспертиза объектилеринден аңгыда, «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлунуң 12 үүлүнде айыттынган объектилерге хамаарыштыр чорудар.

16 үүл. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорудары

1. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорударынга чедир азы ооң-биле кады харыугда чорудар.

2. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорутканындан хамаарылга чокка, экологтуг экспертизаның ол-ла объектилеринге чорудуп болур.

3. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын боттандырып турар хөй-ниити организациялары (каттыжыышкыннары) «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлу-биле доктааттынган чурум езугаар, дараазында эргелерлиг болур:

- бо Хоойлунуң 10 үүлүнүң 1 пунктузунда доктааткан хемчээл-биле экологтуг экспертизага хамааржыр документилерни чагыкчыдан алыр;

- күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорударынга негелделерни тургузуп турар нормативтиг-техниктиг документилер-биле таныжар;

- күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт комиссияларының хуралдарынга боттарының төлээлекчилерин таварыштыр хайгааракчылар хевирлиг кылдыр киржир болгаш оларның хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының түннелдерин чугаалажырынга киржир.

17 үүл. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының негелделери

1. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын ону чорударының дугайында хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының) билдириишкининиң күрүне бүрүткели барда боттандырар.

Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының дугайында экологтуг экспертизаның чаңгыс объектизиниң бирден болгаш оон хөй хөй-ниити организациязының билдириишкини барда чаңгыс эксперт комиссиязын тургузар.

2. Тус чер бот-башкарылга органы хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының дугайында билдириишкин берген хүнден эгелээш, 7 хонук хуусаада ону бүрүткээр азы бүрүткээринден ойталаар эргелиг.

Бүрүткелде айыткан хуусааны ойталаваан болза, хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының дугайында билдириишкинни бүрүткеттинген деп санаар.

3. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының дугайында билдириишкинге адын, юридиктиг адрезин, ажылчорудулганың уставы-биле көрдүнген үүлүн, эксперт комиссиязының составының дугайында медээлерни, хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының объектизин, хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының хуусаазын айыткан турар ужурлуг.

4. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын организастап турар хөй-ниити органызациялары (каттыжыышкыннар) ону эрттиреринiң эгезин болгаш түннелдериниң дугайында чонга дыңнадыр хүлээлгелиг.

18 үүл. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының дугайында билдириишкинге күрүне бүрүткелин кылырындан ойталаары

1. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының дугайында билдириишкинни күрүне бүрүткелинден ойталаары дараазында таварылгада туруп болур, бир эвес:

хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын мооң мурнунда хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының объектизинге хамаарыштыр ийи катап чоруткан болза;

хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазы күрүне, коммерция болгаш өске-даа хоойлу талазы-биле чажыт болуп турар медээлерлиг объектилерге хамаарыштыр чоруттунган;

хөй-ниити организациязының (каттыжыышкынының) күрүнеден бүрүткээриниң чуруму доктааттынган чурумга дүүшпес;

хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын организастап турар болгаш чорудуп турар хөй-ниити организациязының (каттыжыышкын) уставы федералдыг хоойлужудулганың негелделеринге дүүшпес;

хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын эрттиреринiң дугайында билдириишкинде «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлу-биле көрдүнген негелделер күүсеттинмээн.

2. Бо үүлдүң 1 пунктузунда киирген хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының дугайында билдириишкинге күрүне бүрүткелин кылырындан ойталаан үндезиннериниң даңзызы бүрүн болур.

3. Тус чер бот-башкарылга органнарының албан-дужаалдыг кижилери хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының дугайында билдириишкинни күрүне бүрүткелинден ойталааны хоойлу езугаар эвес дээрзинге харыысалгалыг болур.

19 үүл. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының түннели

(Уланчызы 6-гы арында).

(Төнчүзү. Эгези 3-5-ки арыннарда).

1. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының түннелин күрүнеиң экологтуг экспертизазын боттандырып турар Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органынче чорудар, хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазынга хамааржыр документилерниң чагыкчызынга, экологтуг экспертиза объектилерин боттандырарының дугайында шиитпир хүлээп ап турар органнарга, тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдар болгаш ону өске-даа сонуургалдыг кижилерже чорудуп болур.

2. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазы ону күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы бадылаан соон, юридиктиг күштүг болур.

3. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының түннелинге юридиктиг күштү немээн таварылгада, удуртукчуга болгаш хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының эксперт комиссиязының кежигүннеринге «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлунуң болгаш бо Хоойлунуң 20 чүүлүнүң неғелделери хамааржыр.

4. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының түннелдерин массалыг информация чепсектеринге парлап болур, тус чер бот-башкарылга органнарынга, хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазынга хамааржып турар документилерниң чагыкчызынга, күрүнеиң экологтуг экспертизазының органнарынга болгаш өске-даа сонуургалдыг кижилерге дамчыдар.

20 чүүл. Экологтуг экспертиза дугайында хоойлужудулганы хажыдарының хевирлери

Экологтуг экспертизага хамааржыр документилер чагыкчызының, болгаш сонуургалдыг кижилерниң экологтуг экспертиза дугайында хоойлужудулганы хажыдарының чылдагааннары болза:

1) экологтуг экспертизага документилер киирбээни;

2) экологтуг экспертизага киирген материалдарны, медээлерни, а ол ышкаш ону чорутканының түннелдериниң дугайында медээлерни мегелеп өттүндүр кылганы;

3) экологтуг экспертизаның экспертин экологтуг экспертизаның меге түннелдерин кылырынче албадааны;

4) экологтуг экспертизаны организастаарынга болгаш чорударынга шаптараазыннарны тургузары;

5) күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының болгаш экологтуг экспертизаны организастап турар болгаш чорудуп турар хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкын) чугула материалдарын, сан-медээлерин болгаш медээлерин бээринден ойталаары;

6) күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннели чокка экологтуг экспертизаның объектилерин боттандырары;

7) күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннелин алган документилерге дүүшпес ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырары болур.

Күрүнеиң экологтуг экспертиза талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының удуртукчузунуң болгаш күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт комиссияларының удуртукчуларының хоойлужудулганы хажыдарының чылдагааннары болза:

1) күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорударының федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш бо Хоойлу-биле доктааттынган дүрүмнерин болгаш чурумун хажыдары;

2) күрүнеиң экологтуг экспертизазының эксперт комиссияларының ажылчорудулгазын тургузарының болгаш организастаарының чурумун хажыдары;

3) күрүнеиң экологтуг экспертизазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының федералдыг хоойлужудулга-биле доктааттынган хүлээлгелерин күүсетпези;

4) чагыкчының күрүнеиң экологтуг экспертизазынга хамааржыр документилеринде күрүнеиң экологтуг экспертизазын чорудары-биле шилчиткен акшахөреңгилерин чарыгдаанының доктааттынган чурумун хажыдары;

5) кылдынган ажылдарның төлевириниң ооң хемчээлинге болгаш шынарынга дүүшпези;

6) хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының үндүрген түннелдериниң учедунуң талазы-биле болгаш тус чер бот-башкарылга органнарындан, хөй-ниити организацияларындан (каттыжыышкын) кирген материалдарның, күрүнеиң экологтуг экспертизазынга хамааржып турар ажылагый болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың экологтуг аспектизиниң талазы-биле хамаатыларның барымдаа көргүскен материалдарының барымдаа чогу болур.

Экологтуг экспертизаның эксперт комиссияларының удуртукчуларының болгаш экологтуг экспертиза эксперттериниң экологтуг экспертиза дугайында хоойлужудулганы хажыдары болза:

1) экологтуг экспертиза дугайында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазының негелделерин, а ол ышкаш долгандыр турар бойдус хүрээлеңин камгалаар дугайында Россия Федерациязының стандарттарын болгаш өске-даа нормативтиг хоойлудүрүм документилерин хажыдары;

2) экологтуг экспертизаның түннелиниң түннелин үндүргениниң барымдаа чогу;

3) экологтуг экспертизаның төнчү түннелиниң түннелин үндүргенин мегелеп өттүндүр кылганы;

4) күрүнеиң экологтуг экспертиза талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органындан, күрүнеиң экологтуг экспертиза талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органындан азы экологтуг экспертиза чорударын организастап турар хөй-ниити каттыжыышкынындан «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлунуң 16 чүүлүнүң 2 пунктузунда айыткан медээлерни чажырганы болур.

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш федералдыг хайгааралдың болгаш контрольдуң девискээр органнарының, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылга органнарының экологтуг экспертиза дугайында хоойлужудулганы хажыдары;

1) экологтуг экспертизаны чорутканының түннелдериниң дугайында медээлерни мегелеп өттүндүр кылганы;

2) тускай бойдус ажыглалынга азы күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннели чокка долгандыр турар бойдус хүрээлеңинге дорт болгаш хажыызындан салдар чедирип болур өске-даа ажылчорудулганы боттандырарынга чөпшээрелди бээри;

3) бүрүн эрге чок органнарның, организацияларның болгаш хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының) экологтуг экспертизаны организастаары болгаш (азы) чорудары;

4) күрүнеиң экологтуг экспертиза талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының, экологтуг экспертиза эксперттериниң болгаш эксперт комиссияларының ажылынга күрүнеиң экологтуг экспертизазын болгаш хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының үезинде болгаш түннелдеринге салдар чедирер сорулга-биле дорт азы хажыызындан холгаарлаары;

5) хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазын чорударының дугайында билдириишкининге күрүне бүрүткелин кылырындан хоойлуну хажыдып ойталааны хамааржыр.

Экологтуг экспертиза дугайында банк организацияларының, оларның албан-дужаалдыг кижилериниң, өске-даа юридиктиг эргелиг черлериниң, а ол ышкаш хамаатыларның хоойлужудулга хажыдыышкыннарын кылыры дээрге-ле күрүнеиң экологтуг экспертизазының эки түннели чокка, экологтуг экспертиза объектилерин боттандырарының акшаландырыкчылары болгаш чээли берикчилери болур.

21 чүүл. Экологтуг экспертиза дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш харыысалга

Экологтуг экспертиза дугайында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын үрээни дээш, федералдыг хоойлужудулга-биле доктааттынган чурум езугаар кеземче, административтиг, материалдыг, хамааты хоойлу-дүрүм харыысалгазы негеттинер.

22 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери

1. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, күштүг болур.

2. Бо Хоойлунуң күштүг болуп киреринге чедир боттандырары доозулбаан, а ол ышкаш долгандыр турар бойдус хүрээлеңин камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне органы бойдус ажыглалының негелделерин өскерткен таварылгада, ажыл-агый чорудулгазының объектилериниң төлевилелдерин күрүнеиң экологтуг экспертизазынче киирген турар ужурлуг.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№ 142 УХ-II
2007 чылдың июнь 26.

«Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 6 чүүлүнге болгаш «Тыва Республикага соңгулда комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 чүүлүнге өскерилгелер киирер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 30-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2001 чылдың февраль 5-те № 777 «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында» (Тувинская правда, 2001 чылдың июль 31-де; 2004 чылдың январь 22-де; июнь 6-да; 2006 чылдың август 3-те; Шын, 2001 чылдың август 2-де; 2004 чылдың январь 29-та; 2006 чылдың август 26-да; ноябрь 25-те) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 6 чүүлүнге дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 1 кезээнде «14 кежигүннерден тургустунар» деп сөстерни «12 кежигүннерден тургустунар» деп сөстер-биле солуур;

2) 4 кезээнде «7 кежигүннерни Тыва Республиканың Чазааның Даргазы томуйлаар, 7 кежигүннерни – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы томуйлаар.» деп сөстерни «6 кежигүннерни Тыва Республиканың Чазааның Даргазы томуйлаар, 6 кежигүннерни – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы томуйлаар» деп сөстер-биле солуур;

3) 5 кезээнде «4 кежигүннерден эвээш эвес» деп сөстерни «3 кежигүннерден эвээш эвес» деп сөстер-биле солуур;

4) 6 кезээнде «7 кежигүннерден хөй» деп сөстерни «6 кежигүннерден хөй» деп сөстер-биле солуур.

2 чүүл

2003 чылдың июль 9-та № 355-УХ-1 «Тыва Республикага соңгулда комисссияларының системазының дугайында» (Тувинская правда, 2004 чылдың декабрь 7-де; 2006 чылдың август 3-те; Шын, 2003 чылдың июль 11-де; 2006 чылдың июль 27-де) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 чүүлүнүң 4 кезээнге «14 кежигүннерден тургустунар» деп сөстерни «12 кежигүннерден тургустунар» деп сөстер-биле өскертпишаан, өскерилгени киирер:

3 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№ 203 УХ-II
2007 чылдың июнь 18.

«Тыва Республикага ханны болгаш ооң компонентилерин донорлаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 3-кү чүүлүнге өскерилгелер киирериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 30-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1038 УХ-I «Тыва Республикага ханны болгаш ооң компонентилерин донорлаарының дугайында» (Тувинская правда, 2004 чылдың декабрь 31-де) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 3 чүүлүнге өскерилгени дараазында эдилге-биле киирер:

«3 чүүл. Донорлаарынга хамааржыр хемчеглерниң саң-хөө талазы-биле хандырылгазы

Ханны болгаш ооң компонентилерин донорлаарын сайзырадыр, организастаар болгаш суртаалдаар талазы-биле хемчеглерниң саң-хөө талазы-биле хандырылгазы Тыва Республиканың чарыгдалдыг хүлээлгези болур.

Тус чер бот-башкарылга органнары ханны болгаш ооң компонентилерин донорлаарын сайзырадыр, организастаар болгаш суртаалдаар талазы-биле бо Хоойлуда көрдүнген хемчеглерни тус чер бюджеттериниң акшалары-биле боттандырар эргелиг.».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп, он хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№207 УХ-II
2007 чылдың июнь 18.

«Кеш-венерология, туберкулез, наркология, онкология болгаш психиатрия талазы-биле диспансерлерге тускайлаттынган эмчи дузазын көргүзериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 30-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 7-де чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та №1162 УХ-I «Кеш-венерология, туберкулез, наркология, онкология болгаш психиатрия талазы-биле диспансерлерге тускайлаттынган эмчи дузазын көргүзериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга (Тувинская правда, 2004 чылдың декабрь 31-де; июнь 30-де) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) адында «туберкулезтуг» деп сөстү «туберкулезка удур» деп сөстер-биле солуур;

2) киирилде кезээнде «туберкулезтуг» деп сөстү «туберкулезка удур» деп сөстер-биле солуур.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№210 УХ-II
2007 чылдың июнь 18.

«Тыва Республиканың девискээринде курорттар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 30-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 7-де чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1132 УХ-1 «Тыва Республиканың девискээринде курорттар дугайында» (Тувинская правда, 2004 чылдың декабрь 31-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 5 чүүлге абзацты дараазында уткалыг кылдыр немээр:

«санаторлуг-курорт организацияларын киирбишаан, республика

ужур-дузалыг курорттарның даңзызын чорудар.»;

2) 6 чүүлге абзацты дараазында уткалыг кылдыр немээр:

«санаторлуг-курорт организацияларын киирбишаан, тус чер ужур-дузалыг курорттарның даңзызын чорудар ».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№ 213 УХ-II
2007 чылдың июнь 18.

Россияның Хөй-ниити палатазында

ХАРЫЛЗААНЫ КАЛБАРТЫП, ХАНЫЛАТКАН

Россия Федерациязының Хөй-ниити палатазы тургустунганындан бээр 2007 чылдың январь 22-де бир чыл болган. Бо үениң дургузунда чүү кылдынганын солуннуң номчукчуларынга допчузу-биле таныштырарын шиитпирледим.

Отчеттуг үениң иштинде Россияның Хөй-ниити палатазының, Этика, регламент, Хөй-ниити палатазының ажыл-чорудулгазын болгаш хоойлужудулгазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле комитеттиң хуралдарынга доктаамал олуржуп, чугаалашкан айтырыгларын сайгарарынга идепкейлиг киржип келдим. Тыва Республикада байдалга хамаарышкан чогуур материалдарны киирген. 2006 чылдың декабрь айда болган комиссия хуралынга нацияның угаан күш-шыдалының айтырыгларының талазы-биле чугаа болган. Аңаа Тыва Республиканың өөредилгезиниң айтырыгларынга хамаарышкан саналды бердим.

Бүгү-россияның янзы-бүрү хөй-ниити болгаш шажын-чүдүлге организацияларының «Россия ниитилелиниң чаңгыс демнии болгаш хөй хевирлии» деп темага тураскааткан 2007 чылдың январьда Москва хоорайга болган хуралынга киришкеш, Тыва Республиканың шажын-чүдүлгелериниң аразында бир демниг ажылының айтырыгларының талазы-биле медээни киирген.

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелелиг төлээзи А.В. Квашнинниң эгелээшкини-биле организастаан Сибирьниң журналистериниң мергежилиниң конкурузунуң жюри кежигүнү болгаш бо ажылда база киржип турар мен. Конкурс доозулган соонда, 2006 чылдың декабрь 11-де Новосибирск хоорайга тиилекчилерни шаннаарынга кириштим. Чылдың конкурузунга Тывадан чүгле ийи журналист киришкен. Ук конкурс бо чылын уламчылавышаан, ынчангаш бистиң журналистеривиске аңаа идепкейлиг киржирин кыйгырдым. Бо чылын ол конкурстуң төлевилелинде өскерилгелер бар. Аңаа районнар солуннары база киржип болур.

РФ-тиң Хөй-ниити палатазының II пленумунуң киржикчилери, палатаның кежигүннери (солагай таладан): Н.Д. Ондар (Тыва Республика), Р.Р. Туфетулова (Татарстан), алдарлыг спортсмен, Олимпий оюннарының чемпиону И.К. Роднина (Москва хоорай), Г.В. Боголюбова (Москва хоорай), В.И. Кириллина (Якутия).

Белен ажылдарны оргкомитетче чорудуп болур.

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң бүрүн эргелиг төлээзиниң аппарадының Тыва Республикада Кол федералдыг инспектору В.И. Чернышев-биле кады 2006 чылдың июль айда РФ-тиң Хөй-ниити палатазының чарлааны конкурстуң дүрүмүн таныштырар сорулгалыг республикада коммерциялыг эвес организацияларның төлээлери-биле хуралды эрттирген. Аңаа 17 хөй-ниити организациязы киришкен, оларның иштинден 6 организация конкурска боттарының төлевилелдерин киирген. Конкурс комиссиязының ажылының түннелинде, Тыва Республикадан РФ-тиң Президентизиниң грант шаңналын «Прогресс» өөредилге төвүнге (директору А.Д. Ооржак), республиканың эртемденнериниң «Эртем» эвилелинге (удуртукчузу Н.Д. Ондар) тывыскан. «Эртем» эвилелиниң кежигүннери чон-биле быжыг харылзааны тудуп турар. Чоокта чаа Чадаана хоорайга эртемден башкылар үш кожууннардан келген төлээлер-биле ажык чугааны кылдывыс. Кончуг ажыктыг, солун болур чорду.

Отчеттуг үениң дургузунда Тыва Республиканың күрүне эргечагырга органнары, хөй-ниити каттыжыышкыннары, күш-ажылчы коллективтер, хамаатылар-биле удур-дедир харылзааны боттандырар дээш хемчеглерни алган. 2007 чылдың февраль 15-те ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының хуралынга киришкеш, «Тыванын чечектелип хөгжүүрүнүң үндезини — нацияның чаңгыс эптиинде болгаш сырый каттыжыышкынында» деп илеткелди кылдым. Ук хуралга девискээрниң хөй-ниити палатазын тургузарының дугайында саналды киирген мен. Тыва Республикада Кол федералдыг инспекторнуң чанында мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырып турарын хынаар ажылчын бөлүктүң кежигүнү болганымда, бо чугула ажылды шиитпирлээринде база киржип турар мен.

Республиканың хөй-ниити организацияларының төлээлери-биле ужуражылгаларны доктаамал эрттирерим чаңчыл болу берген. Кызылдың №3 школаның башкылары болгаш өөреникчилерниң ада-иелери, Тыва Республиканың чогаалчылары, Тыва Республиканың хөй-ниити каттыжыышкыннарының төлээлери-биле ужуражылгаларны эрттирдим. Аңаа РФ-тиң Хөй-ниити палатазы чүү кылып турарын, моон соңгаар кандыг айтырыгларны шиитпирлээрин чугаалап берип келдим. Ол ышкаш национал төлевилелдерни, ылаңгыя «Өөредилге» национал төлевилелди боттандырар херекке хөй-ниити организацияларының, каттыжыышкыннарының киржилгезиниң дугайында сайгарылганы кылган.

Республика чергелиг болуп турар семинар-хуралдарга киржип турар мен. Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни күүседиринге херээженнериң хөй-ниити организациязының киржилгезиниң дугайында болуп эрткен семинар-хуралдың ажылы түннелдиг болган, орта республиканың бүгү херээженнер активинге бо чугула херекке идепкейлиг киржир кыйгырыгны хүлээп алган.

Удуртуп турарым «Эртем» эвилели удаа-дараа «төгерик столдарны» эрттирип турар. РФ-тиң Хөй-ниити палатазының тургустунганының бир чылынга тураскааткан «Тыва Республикада өөредилге болгаш хамааты ниитилел» деп темага «төгерик столду» организастааш, орта делгереңгей сайгарылганы кылдывыс. Маңаа 40 ажыг хөй-ниити организацияларының төлээлери киришкен.

Отчеттуг үениң дургузунда мээң адрезимге чоннуң 300 хире аас-биле болгаш бижимел-биле дилеглери, билдириишкиннери келген. Оларның колдуунда хөй нуруузу социал айтырыгларга хамаарышкан болуп турар. Ооң иштинде бүгү Тыванын, Россияның амыдырал-чурттталгазынга хамаарышкан айтырыгларны көдүрери мээң хүлээлгем. Ынчангаш Тыванын күрүне университединиң аспирантуразының чанынга үш чаа тускай эртемни ажыдарының, ниити билиг школаларында ажылдап турар эртем аттыг башкыларынга немелде төлевир, университеттиң белеткел салбырын бюджеттен акшаландырар дугайында дилеглер бар. Дилеглерни күүседири-биле чогуур күүсекчи эрге-чагырга органнарынче бижиктерни чоруткан.

Наталья ОНДАР,
РФ-тиң Хөй-ниити палатазының кежигүнү, ТР-ниң эртемденнериниң «Эртем» эвилелиниң даргазы, ТывКУ-нуң доцентизи, философия эртемнериниң кандидады.

ХООЧУННАРЖЕ ЭЭ КӨРГЕН

Назылап кыраан болгаш инвалид дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын ажаап-тежээринче, кадыын быжыглап эмнээринче сөөлгү үеде кичээнгейни салып турары өөрүнчүг. Ооң чижээнге Хайыраканда хоочуннарның бажың-интернадын киирип болур. Ооң директору Доржу Канчыыр-оол мында ажаадып, эмнедип турарларның чурттаарынга, эмнедиринге таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш боттуг хемчглерни ап турар.

Бажың-интернатка немей бир делгем, чылыг, чырык корпусту ажыглалга киирген соонда хоочуннарның чурттаарынга дыка таарымчалыг байдал тургустунган, ол бисти өөртүп турар.

Амгы үеде интернатта ниитизи-биле 116 хоочуннар бар. Оларны эки чемгерип, ажаап-тежээп, эмнеп турар. Ол дээш бистиң хомудаар чүүлүвүс чок, харын-даа бистер дээш дүн-хүн чок сагыш човап, ажаап, эмнеп турар санитаркаларга, сестраларга, эмчилерге, ажылчыннарга өөрүп четтиргенивисти илередип турар бис. Санитаркалар А.Чынмыр, В.Шактар-оол, эмчи сестралары Р.Даржай, О.Хорбаа, Д.Канчыыр-оол болгаш өскелер-даа боттарының ажылын ак сеткилиг күүседип турарлар.

Хоочуннарның хостуг үезин солун, ажыктыг эрттиреринче база сагышты салып турар, ылаңгыя байырлалдарда янзы-бүрү оюннарны социал ажылдакчы Ч.Хапык-оол, эмчи сестразы Т.Түлүш үргүлчү эрттирип, солун концерттерни көргүзүп турар.

Ынчангаш бистер, хоочуннар бо интернатта чыргалдыг чурттап турар бис.

Кызыл-ол МЕЖЕКЕЙ.

ЧОННУҢ КАДЫЫ ДЭЭШ...

Кызыл хоорайның кадык камгалал адыры «Кадыкшыл» национал төлевилелди амыдыралга боттандырарынче кичээнгейни угландырган. Кол сорулга болза, чонга эмнелгениң баштайгы дузазын чедирери, чоннуң кадыын быжыглаары болуп турар.

«Кадыкшыл» национал төлевилелге дүүштүр 13 терапевт, участок эмчилери-педиатрларны өөреткен. Найысылалдың эмнелге албан черлеринге амгы үениң болбаазын дериг-херекселдерин тургузар ажыл уламчылавышаан. Россияның Кадык камгалал яамызының бадылаан графигин езугаар бо чылын ургларның поликлиниказы УЗИ аппаратты, рентген дерилгелерин, №1 муниципалдыг божуур бажың УЗИ апппарадын алыр. Хоорайның эмчиниң дүрген дузазын чедирер станциязы 5 автомашинаны алыры көрдүнген. Ленин кудумчузунуң 42 дугаар бажында турар уруглар поликлиниказынга чаа дериг-херекселдер тургузарынга өрээлдер херек болуп турар, бо айтырыгны шиитпирлээриниң хемчеглерин алган.

Хоорайның эмчилери чурттакчы чоннуң кадыын быжыглаар бүгү-ле хемчеглерни ап турар, ылаңгыя иштиг херээженнерге эмчи дузазын чедирерин мурнукузундан элээн экижиткен.

Элика ДАВАА.

КОЖУУН: чонну ажылга хаара тудар төпте

КУРЛАВЫРЛАР БАРДА...

Бай-Тайга кожуун республикада хөй чурттакчылыг черлериң бирээзинге хамааржыр. Кожуунда ниитизи-биле чурттакчы чоннуң саны 12100 чедип турар, ооң иштинде ажылдап шыдаар назылыг кижилер 7396. Кожуун девискээринде улуг бүдүрүлгелер бар эвес, ынчангаш ажыл чок кижилерниң саны хөй болуп турар. Бо хүнде ажыл чок кижилерниң ниити саны 1126 чедип турар. Кожуунуң чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төп — чурттакчы чонну хөй-ниити ажылдарынга түр хаара тудар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар.

Бир-ле дугаарында, бо хемчеглерни ап чорударда, хөй-ниити организациялары, бүдүрүлгелер болгаш ажыл берикчилери-биле баш удур дугуржулгаларны чарып, кылыр ажылдарны тодарадыр апаар. Сөөлгү үеде чамдык суму чагыргалары ажыл чок хамаатыларны хөй-ниити ажылынга хаара тудар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турары өөрүнчүг.

2006 чылда 400 ажыг ажыл чок хамаатыларны түр хөй-ниити ажылдарынга хаара туткан, олар 280000 рубльди ажылдап алган. Кара-Хөл суму чагыргазы одаар ыяш белеткээринге болгаш орук ашталгазынга ажылчыннарны хаара тудуп турар. Суму чагыргалары хөй кезиинде мал оолдаашкынының үезинде сакман ажылынга, хой кыргылдазынга, суурнуң бок ашталгазынга, чугайлаар, будуур септелге ажылдарынга, картошка, ногаа тарылгазынга, суггарылгага, суурнуң чаагайжыдылга ажылдарынга ажыл чок хамаатыларны хөйүбиле хаара тудуп турар.

2007 чылдың бирги кварталында 140 ажыг ажыл чок хамаатыларны хөй-ниити ажылдарынга түр хаара туткан. Олар ниитизи-биле 141000 муң рубльди ажылдап алган. Бо акшаны федералдыг бюджеттен төлеп берип турарын айтып каайн. Чамдык кылдынган ажылдарны тодаргайлап көргүзерге мындыг: Шуй суму чагыргазының Дустуг-Хемде көвүрүүнге 5 кижи бир айда ажылдааш 5040 рубльди, «Кара-Хөл» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң сакман ажылынга 10 кижи бир ай ажылдааш 10080 рубльди, Тээли суурнуң чаагайжыдылгазынга 10 кижи ажылдааш 10080 рубльди, «Бай-Тал» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң сакман ажылынга 16 кижи ажылдааш 20262 рубльди ажылдап алганнар.

Бо талазы-биле багай эвес ажылдар Шуй сумузунда чоруп турар. Кожуунуң чонну ажылга хаара тудар төвү биле Шуйнуң суму чагыргазы 2007 чылда сумуда ажыл чок хамаатыларны хөй-ниитиниң ажылынга керээ-биле ажылдаар ажылга 65 хамаатыны ажыл-биле хандырган, олар 60336 рубльди ажылдап алган. Бо сумуда хөй-ниити ажылдарынга аныяктар кончуг идепкейлиг киржип турар.

Аныяктарның тараа тарыыр звенозу (удуртукчузу Оюн-оол Будуй-оол) бо чылын 100 га черге ак-тарааны, 50 га черге кызыл-тасты тараан. Виктор Алдай 5 га черге ак-тарааны, бир тонна картошканы тарып алган. Олег Күжүгетке удурткан алды кижи составтыг звено 2 тонна чугайны өрттеткен. Олар хол-биле 2 муң туйбуну бүдүрүп үндүрген. Бир туйбуну 4 рубльге садып турар. Часкы хову ажылдарының үезинде буга суун бадырар ажылдарга Көшкен-оол Хертекке удурткан звено база багай эвес ажылдаан.

Бай-Тал суму чагыргазы ажыл чок хамаатыларны хөй-ниити ажылынга хаара тудар талазы-биле идепкейлиг ажылды чорудуп турарлар. Ылаңгыя часкы хову ажылдарынга буга бажын аштап, суггарылга ажылынга Кайгал-оол Ананды, Сергей Иргит, Роберт Салчак, Владимир Сарыг-оол эки ажылдаанар. Бо чылын Шындазын хемде беш көвүрүглериң, суур чанында Хемчик хемни кежилдир улуг көвүрүгнү септеп кылганнар. Ам Хемчик бажында 2 көвүрүгнү кылырынга белеткенип турарлар. Бо ажылдарны чорударынга Анатолий Кинин, Мерген Мөңге, Радим Дайай болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкеннер.

Бо хүнде кожуунуң чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төптүң учедунда 540 ажыл чок деп санаттырып турар кижилер турар, а оларның 525-инге ажыл чок дээш пособиени төлеп берип турар. Бистиң төпке бүрүткеттинген ажыл чок кижилерни ажыл берикчилери-биле дугуржуп, керээ езугаар ажылдаары-биле чорудуп турар бис.

Чамдык ажыл-агыйлар болгаш хөнүп ажылдай берген сайгарлыкчылар сезоннуг ажылдарга ажыл чок хамаатыларны киириштирип, оларга улуг социал деткимчени берип турар. Чижээлээрге, «Бай-Тал» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (директору К-К.Н. Кочан-оол) сезоннуг ажылдарга хөй ажыл чок хамаатыларны ажыл-биле хандырып турар. Кызыл-Даг суурда арат ажыл-агыйлыг Сергей Монгуш картофель, ногаа ажаалдазынга суурнуң ажыл чок кижилерин хаара тудуп турар. Ам удавас мал чеминиң белеткели — сиген кезилдези эгелээр, оон улаштыр дүжүт ажаалдазы дээш, бо ажылдарга ажыл чок хамаатыларны киириштирер талазы-биле бистиң төп ажыл берикчилери-биле дугуржулгаларны чорудуп эгелей берген.

Кожуунуң курлавырларын чөптүг ажыглаар болза, ам-даа дыка хөй кижилерни ажыл-биле хандырып болурунуң аргазы бар. Кожуунуң чиг эт баазазынга дүүштүр биче бүдүрүлгелерни ажыдар, оларны деткиир, аныяк сайгарлыкчыларга чиигелделиг чээли дээш деткимчени көргүзери күзенчиг болуп келген. Көдээ черлерде ажыл чок чорук — эң-не чидиг социал айтырыг. Бир эвес бо айтырыгны чедимчелиг шиитпирлептер болза, чурттакчы чоннуң амгы амыдыралынга багай салдар чедирип турар дыка хөй социал айтырыглар чедимчелиг шиитпирлеттине бээр деп бодаар мен.

Седип КАҢ-ООЛ,
кожуунуң чонну ажылга хаара тудар төвүнүң директору.

Ургларның чайгы дыштанылгазы

«ЗАРНИЦА» КОМАНДАЛАРНЫ КЫЙГЫРА БЕРГЕН

Эрткен неделяда Каа-Хем суурнуң ындында арыг иштинде ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының «Юность» өөредилге-кадыкшылга лагеринге республиканың шериг-спортчу «Зарница» оюну эрткен. Бо чылын 4 дугаар эртип турар «Зарницага» кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан 14 команда азы 154 кижи киришкен. Эң-не элдептиг үве – республиканың улуг кожууннары болур Чөөн-Хемчик биле Бай-Тайга боттарының командаларын чорутпааны болур. Ам артында бо оюнга киржиринге кожууннардан хөйдаа үве негеттинмейн турган – үгле ургларны лагерьге чедирер автобус, аңаа кывар-чаар үүл херек турган. Арткан бүгү чарыгдалдарны күрүне бодунга алган.

— Бистиң республикада «2002-2008 чылдарда ургларның болгаш аныяктарның париотчу кижизидилгези» деп күрүне программазы ажылдап турар. Ону боттандырарынга ниитизи-биле 2,5 миллион рубль көрдүнген. Бо тускай сорулгалыг күрүне программазынче Тыванын ургулар организацияларының слеттары, салым-чаяанныг ургулар олимпиадалары, школачы музейлер хөгжүлдези, «Зарница» оюн дээш, өске-даа хемчеглер кирип турар.

Бо бүгү ажылдарның кол сорулгазы — өзүп орар салгалга патриотчу хөөнну кижизидери болур – деп, ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы Уран-кыс Ондар лагерьге чеде бээримге чугаалады. Аңаа чоруп тургаш, үгле бо «Зарница» оюнунга 150 муң рубльди чарыгдаанын билип алдым.

Оолдар, ургларның «Зарницага» киржилгезиниң дугайында сайыттың оралакчызындан сонуургадым. Уран-кыс Сергеевна олар бо оюнга күзелдии-биле киржип турарын чугаалады. «Зарница» оолдарның келир үеде мергежил шилип алырынга база дузалыг дээрзин сайыттың оралакчызы демдегледи. Чижээ, мурнунда чылдарда «Зарницага» киржип турган чамдык оолдар школаны дооскаш, шеригниң, онза байдалдарның азы иштики херектерниң дээди өөредилге черлеринче дужаап кирип ап турар. Бо чижектер «Зарница» оюнның үре-түннелдиг болуп турарының демдээ.

«Зарница» үезинде барык неделя дургузунда оолдар, ургулар кара адар полигонга автомат адып, ону чазып-эптээринден аңгыда, узун хемчээлге маңнажып, чыскаалдың болгаш ырының конкурузун, хана солуннар мөөрейин эрттиргеннер. Мен лагерьге июль 6-да чеде бээримге, командалар лагерьниң стадионунда аразында противогаз кедип алгаш маңнавышаан, шаптараазыннар эртериниң конкурузун эрттирип турлар. Чамдык эштери кыдыында олуруп алган, боттарының командалары дээш аарып, сүме кадып, алгыржып олурлар. Ургулар бо «Зарницаның» сөөлгү мөөрейи-дир деп меңээ чугааладылар. Бо чылгы ээлчеглиг оюнну яамыдан аңгыда, ТР-ниң шериг комиссариады, ТР-ниң Онза байдалдар талазы-биле эргелел болгаш ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилел эрттирген.

Лагерьде хамык-ла ажыл үгле «Зарница»-биле кызыгаарланып турар деп бодай берзе шын эвес. Ургларга янзы-бүрү оюн-тоглаа херек болгай. Ону база лагерьниң хүн чурумунга, планга көрген турган. Чижээ, олар хостуг шагында Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары-биле ужуражып, шериг ырлар конкурузун эрттирип, аразында таныжылга кежээлерин организастап, концерттерни боттарының күжү-биле белеткеп, бараалгадып турганнар. Шериг уставты билиринге мөөрей эрттирерге, оолдарның аңаа хамаарыштыр билии чыл келген тудум экижип турарын Уран-кыс Сергеевна демдегледи.

Кандыг-даа лагерь ургларның күш-дамыр сайзыралынче улуг кичээнгейни угландырып турары билдингир. «Юность» лагериниң кижизидикчи башкылары ургулар ортузунга спортчу маргылдааларны, чижээ, бут болгаш хол бөмбүктеринге маргылдааларны эрттирген. Шыырак эмчилер ургларның кадыкшылын хайгааралга алган – дыштаныкчылар хүннүң-не эм оттардан шайны ижип, лазерлиг терапияны, мануальдыг терапияны (массаж) эртип турар.

Чайын шак мынчаар солун кылдыр дыштанып алган ургулар күзүн өөредилгезин тура соруктуг эгелээрлер.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Юбилейиңер-биле

Кызылда чурттап, ажылдап чоруур бистиң дуңмавыс, чеди алышкыларның хеймеринден улуу: чымчак сеткилдиг дуңмавыс, угбавыс, ававыс Роза Салчаковна Сундуй-оол бо хүннерде, чартык чүс чыл чурттаан байырлалын демдеглеп эрттирер.

Байырлалын таварыштыр чылыг күзээшкиннерни сеткиливис ханызындан йөрээдивис.

Чайынналчак хүлүмзүрүүн шырайындан ыравазын. Ургларыңарга, чоок кижилериңге өөрүшкү бооп үр-ле чурттаарыңарны күзедивис.

Хүндүткел-биле акылары, чаавазы, дуңмалары, ургларындан.

ЧАРЛАЛ

Мөрен сумузунуң төлээлекчилер Хуралының № 17 шиитпири-биле Мөрен сумузунуң девискээринде «Ак-Хайыракан» аржаанга дыштанып, эмненип кээр хамаатыларга хамаарыштыр дараазында **чыылдаларны бадылаан:**

1 улуг кижиден — 100 руб.;
7 хардан өрү назылыг ургларга — 70 руб.;
I, II, III группаның инвалидтеринге — 70 руб.;
чүк машиналарындан — 100 руб.;
чиик машиналардан —130 руб.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының ажыл-агый хандырылгазын боттандырар талазы-биле күрүне албан чери

«Күрүне болгаш муниципалдыг хереглелге бараан бээриниң, ажылдар күүседириниң, ачы-дуза чедиреринiң чагыгларын хуваар дугайында» 2005 чылдың июнь 21-де №94 Федералдыг хоойлуга дүүштүр дараазында ажылдарны күүседиринге ажык конкурсту эрттирип тур.

Почта адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 23, тел 2-32-27, 3-75-67

Лоттуң №	Лоттуң ады	Керээ чарганың соонда ажылдарны күүседир хуусаалары
1.	Кывар-чаар материалдар чедирери	
2.	ТР-ниң Улуг Хуралының административтиг бажыңының кабинеттериниң септелгези (Ленин, 32)	Июль-август
3.	Ол-ла административтиг бажыңның санбелдирлериниң септелгези	Июль
4.	ТР-ниң Улуг Хуралының административтиг бажыңының мурнуку кирер эжииниң септелгези	Июль
5.	ТР-ниң Улуг Хуралының ажыл-агый хандырылгазын боттандырар күрүне чериниң транспорт цегиниң автомашиналарынга артык кезектер бээри	
6.	Харылзаа ачы-дузазы	
7.	УАЗ, ГАЗ марканың чиик автомобильдерин эккеп бээри	

Конкурс документациязын бээр чуруму база ол дээш төлевир (чагыкчының адрезинге): Чагыг киирикчизи конкурска киржир күзелдиин илереткен бижикти киирер, конкурс документациязын бээр дугайында дилегни киргеш, агар санга ол дээш 100 рубльди конкурска киржириниң чагыглар хүлээп алыр хуусаазында шилчидер.

Чагыкчының банк реквизиттери: ИНН 1701041737 КПП 170101001 р/сч 03901002190 л/сч03901002190 ГРКЦ Россия Банкызының Тыва Республиканың НБ , Кызыл хоорай, БИК 049304001

Конкурска киржириниң чагыгларын хүлээп алырының хуусаалары (чагыкчының адрезинге) :

Эгелээри: солунга парлаттынган хүнүнден.

Доостуру: 2007 чылдың июль 28-те, 14.00 шакта.

Конкурска киржириниң чагыгларын суккан чагаа хаптарын чазарының хонук-хуусаазы (чагыкчының адрезинге): 2007 чылдың июль 28-те, 14.00 шакта.

Конкурска киржиринге чагыгларны сайгарып көөрүнүң хонук-хуусаазы: чагаа хаптарын ажытканының соонда 10 хонук дургузунда.

Конкурска киржириниң чагыгларын үнелеп көөрүнүң база дүүштүреринiң хонук-хуусаазы: конкурска киржириниң чагыгларын сайгарып көргениниң протоколунга ат салган хүнден 10 хонук дургузунда.

Конкурска киржириниң чагыгларын үнелеп көөрүнүң болгаш дүүштүреринiң негелделери: ажылдарны күүседириниң шынары, ажылдарны аванс чокка күүседири, ажылдарны күүседириниң хуусаазы, күүсеткен ажылдарның өртек-үнези, ажылдарның шынарынга бээр магадылалының хуусаазы, ажылдарның шынарынга магадылал бээриниң хемчээли.

Ажылдарны төлээриниң хуусаалары болгаш чуруму: ажылдарның календарь планын езугаар, Тыва Республиканың республика бюджединден акша-хөреңгилерниң киргениниң соонда банк ажылының 10 хонуун эрттирбейн болгаш ажылдарның күүсеттинген үе-чадаларының аайы-биле хүлээткен-хүлээп алган актыларынга ат салганындан күүсеттинген ажылдарның хемчээли дээш күүседикчиниң санажылга санынче шилчидилге-биле. **Күрүне керээзин чарарының хуусаазы:** конкурска киржиринге чагыгларны үнелеп көөрүн болгаш дүүштүрерин түннеп көргени хүнден 20 хонук дургузунда.

Бүгү-ле тургустунуп келир айтырыглар талазы-биле чагыкчының адрезинге келир.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы—2-19-87, тел: факс(394-22) 2-17-94, бухгалтерия—2-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге—2-03-88, чагаа—2-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—2-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8258. Чагыг 79.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.